

TEMI E TESTI

— REPRINT 4 —

P. VERGILI MARONIS

OPERA

edita anno MCMLXXIII
iterum recensuit

MARIUS GEYMONAT

ROMA 2008
EDIZIONI DI STORIA E LETTERATURA

Quantum prioribus studiosis viris debeam, qui cum Vergili poemata, tum antiqua commentaria ediderint, in primis Ottoni Ribbeck, Remigio Sabbadini et Rogerio Mynors, nec oblivisci nec tacere possum. Restat ut quam maximas gratias agam magistris meis Ignatio Cazzaniga et Victorio de Marco qui primi studia Vergiliana mihi enixe commendaverunt, nec non Italo Lana, Corporis Paraviani moderatori sollerti, et liberalibus praefectis bibliothecae Laurentianae, Vaticanae, Berolinensis, Sangallensis, Veronensis, Monacensis, Parisinae, Bernensis, Oxoniensis, Valentianensis, Neapolitanae, Guelferbytanae, Ambrosianae, Marcianae, Vindobonensis, Argentoratensis.

Plus quam triginta iam expletis annis ab editione quam, audaci fretus iuventa, a. 1973 in aedibus Paraviae curavi, nunc plurima servavi, pauca correxi vel addidi, usus *Enciclopedia Virgiliana* et libris et disputationibus praecipue vv.dd. W. Clausen, R. Coleman (B.), A. Barchiesi, M. Erren, R.A.B. Mynors, R. Thomas (*Georg.*), Ph. Hardie, S.J. Harrison, N. Horsfall, W. Suerbaum, S. Timpanaro, A. Traina (*Aen.*). Nec tandem praetermittere possum quantum meo labori profuerint Anna Iohannaque carissimae uxores, parentes, fratres et filii, discipuli ac sapientiores amici.

M.G.

geym@unive.it

Venetis, Nonis Ianuariis, a. MMVIII.

CONSPECTUS CODICUM ET SUBSIDIORUM

CODICES ANTIQUIORES

- M** Mediceus Laurentianus lat. Plut. xxxix, 1 cum Vaticano lat. 3225-II (fol. lxxvi = *Aen.* 8.585-642) [*CLA* III 296], olim Bobiensis, Romae exaratus a. 494-495 (perierunt B. 1.1-6.47);
M¹ (vide praecipue *Aen.* 7.586-615): corrector saec. V;
M² (Turcius Rufius Apronianus Asterius, cos. a. 494);
M³, M⁴, M⁵: correctores saec. VI;
M⁶: corrector Carolinae quae dicitur aetatis;
M⁷: fortasse Pomponius Letus, qui minio scripsit anno fere 1470;
M^x: corrector quem omnino agnoscere non valui.
- P** Vaticanus Palatinus lat. 1631 [*CLA* I 99], olim Lauresheimensis, saec. V ex. vel VI in. scriptus in Italia (perierunt B. 3.72-4.51; *Georg.* 1.323-2.138; 4.462-*Aen.* 1.276; 4.116-161; 7.277-644; 10.436-439 et 458-508; 11.645-690, 737-782; 12.47-92);
P¹, P², P³: correctores saec. V-VI;
P⁴: corrector Carolinae quae dicitur aetatis;
P⁵, P⁶: correctores Renatarum Litterarum Aetatis;
 γ Guelferbytanus Gudianus lat. 2° 70 una cum fragmento Goettingensi, origine Lugdunensis, saec. IX, apographon

codicis **P** (+ **P**¹⁻²³) vel potius codicis indidem correcti;
γ¹, **γ**²: correctores vel variae lectiones fere eiusdem
 aetatis.

R Vaticanus lat. 3867, appellatus «Romanus» [*CLA* I 19],
 olim servatus apud S. Dionysium prope Parisios, exaratus
 saec. VI m. in eodem scriptorio (Romae vel
 Ravennae) ubi fuerat codex Palatinus (perierunt *B.* 7.1-
 10.9; *Georg.* 2.1-215; 4.37-180; *Aen.* 2.73-3.684; 4.217-
 5.36; 11.757-792; 12.651-686; 759-830; 939-952);

R¹: corrector saec. VI ex.;

R², **R**³, **R**⁴, **R**⁵: correctores Carolinae quae dicitur aetatis
 vel etiam recentiores;

a: Bernensis 172 (*B.* 1-*Aen.* 5) cum Parisino lat. 7929
 (*Aen.* 6-12), quondam Floriacensis, saec. IX, partim (*B.*
 1-10 et *Aen.* 9.537-10.370; 10.854-12.819) apographon
 codicis **R**;

a¹: correctores vel variae lectiones fere eiusdem aetatis.

A Vaticanus lat. 3256 cum Berolinensi lat. Fol. 416,
 «Augusteus» appellatus [*CLA* I 13 et VIII, p. 9], olim
 servatus apud S. Dionysium prope Parisios, saec. VI m.
 Romae fortasse exaratus (supersunt *Georg.* 1.41-280;
 3.181-220; specimen *Aen.* 4.302-305 e folio nunc deper-
 dito expressit Iohannes Mabillon a. 1709);

A¹: Claudius Puteanus, ante a. 1574;

A²: Fulvius Ursinus, anno fere 1574.

F Vaticanus lat. 3225, «Fulvii Ursini schedae Vaticanae»
 [*CLA* I 11], saec. IV ex. Romae (apud Symmachum?)
 exaratus (supersunt *Georg.* 3.1-21; 146-214; 285-348;
 4.97-124; 153-174; 471-497; 522-548; *Aen.* 1.185-268;
 419-521; 586-611; 654-680; 2.170-198; 254-309; 437-

468; 673-699; 3.1-54; 79-216; 300-341; 660-689; 4.1-92;
 234-257; 286-310; 443-521; 555-583; 651-688; 5.109-
 158; 784-814; 6.26-50; 219-272; 393-423; 491-559; 589-
 755; 858-872; 879-901; 7.5-58; 179-329; 428-469; 486-
 509; 594-646; 8.71-98; 9.32-68; 118-164; 207-234; 509-
 535; 11.858-895);

F¹, **F**²: correctores saec. IV-VI;

F³: correctores saec. VII-VIII;

F⁴: additamenta Aevi Carolini (vide praecipue *Aen.* 4.93-
 120);

F⁵: correctores Renatarum Litterarum Aetatis.

G Sangallensis 1394 [*CLA* VII 977], saec. VI in. scriptus
 fortasse in Italia, partim rescriptus apud S. Gallum saec.
 XII-XV (supersunt *Georg.* 4.345-362; 364-381; 383-400;
 402-419; 535-566; *Aen.* 1.381-418; 685-722; 3.191-208;
 210-227; 457-474; 476-493; 495-512; 514-531; 4.1-18;
 20-37; 6.655-659; 674-684; 688-724 necnon folium ubi
 inscribitur *Bucolica explicit* et *Incipit Georgica liber I*);

G¹, **G**²: correctores saec. VI;

G³: corrector saec. VII-VIII;

G⁴: corrector Carolinae quae dicitur aetatis;

G⁵: correctores saec. XVIII (Iohannes Hauntinger,
 Ildefonsus von Arx).

V Veronensis XL 38 [*CLA* IV 498], exaratus saec. V ex. for-
 tasse in Italia septentrionali (apud Mantuam?), rescrip-
 tus litteris Luxoviensibus saec. VIII in. (supersunt *B.*
 3.27-52; 5.86-6.20; 7.12-37; 8.19-44; *Georg.* 2.92-117;
 274-299; 352-377; 535-3.12; 351-402; 4.436-464; 522-
 549; *Aen.* 1.1-26; 235-260; 2.80-105; 158-183; 288-313;
 470-496; 623-726; 3.561-586; 691-716; 4.144-195; 5.73-
 96; 241-292; 448-499; 7.248-273; 326-351; 404-429; 482-

- 507; 586-611; 664-689; 8.14-39; 93-118; 9.354-405; 10.1-26; 53-78; 183-208; 235-261; 549-574; 732-758; 12.456-508; 667-718);
V¹: corrector saec. V ex.;
V²: corrector saec. VI-VII.
- m** Monacensis lat. 29216/7, olim 29005/18 [*CLA IX 1327*], scriptus in Italia septentrionali saec. VIII ex. (supersunt *Aen.* 5.704-725; 737-758; 6.39-57; 73-90);
m¹: corrector eiusdem aetatis.
- p** Parisinus lat. 7906 [*CLA 1744*], in Germania occidentali scriptus saec. VIII ex. (supersunt *Aen.* 1.1-128; 3.682-5.734); cf. *Praef.* n. 33.
p¹, **p**²: correctores fere eiusdem aetatis.

CODICES Aevi CAROLINI

- a** Bernensis 172 (*B.* 1-*Aen.* 5) cum Parisino lat. 7929 (*Aen.* 6-12), olim Floriacensis (manus recentior inde ab *Aen.* 12.820; desunt *B.* 1.1-47 et *Aen.* 5.853-6.13; 12.868-952; mutili sunt versus *Aen.* 5.805-852), in *B.* et *Aen.* 9.537-12.819 apographon codicis **R** [*MO B.12*: saec. IX m.].
- b** Bernensis 165, olim Turonensis (desunt *Aen.* 12.919-952) [*MO B.10*: saec. IX 1/4]; cf. *Praef.* n. 35.
- c** Bernensis 184 [*MO B.13*: saec. IX-X].
- d** Bernensis 255 + 239, e Gallia septentrionali oriundus (desunt *Aen.* 12.682-952) [*MO B.14*: saec. IX 2/3].
- e** Bernensis 167, origine Autissiodorensis olim creditus (desunt *Aen.* 12.452-579; 772-952) [*MO B.11*: saec. IX²].
- f** Oxoniensis Bodl. Auct. F. 2. 8, ante annum fere 850 Parisiis exaratus in coenobio S. Germani (desunt *B.* 1.1-

- 54) [*MO B.155*: saec. IX¹].
- h** Valentianensis 407 (389), olim S. Amandi Elnonensis sive in Pabula [*MO B.231*: saec. IX²].
- k** Hamburgensis Scrin. 52 [*MO B.69*: saec. IX m.] in *Georg.* contulit M. ERREN, ipse nondum contuli (desunt *Georg.* 4.53-566).
- n** Neapolitanus Vind. Lat. 6, scriptura Beneventana exaratus, antiquissimus inter libros qui nobis in Italia inferiore pervenerunt (desunt *Aen.* 12.676-952) [*MO B.151*: saec. X¹]; cf. *Praef.* n. 38.
- o** Ausonensis ('Vic, Archivo Capitulare'197), antiquissimus inter libros qui nobis in Hispania pervenerunt [*MO C.272*: saec. XI¹], contulit M. LIBRÁN MORENO, 'ExClass' 9, 2005, 22-73 (perierunt *Aen.* 9.817-818; 11.1-12.301; 364-365, 493, 525, 612-613 et 816-944; mutili sunt *Aen.* 9.459-466, 577-582, 584-595, 609-626 et 688-719; 10.1-60, 125-189, 255-318, 383-446, 511-574, 637-701, 766-829 et 862-908).
- r** Parisinus lat. 7926 (desunt *Aen.* 12.138-952) [*MO B.171*: saec. IX 2/4].
- s** Parisinus lat. 7928 (supersunt *B.* 6.75-*Georg.* 3.124; *Aen.* 5.1-501; 6.705-9.639) [*MO B.173*: saec. IX ex.].
- t** Parisinus lat. 13043, olim Corbeiensis (desunt *B.* 1.1-8.11; *Aen.* 2.285-3.79; 11.11-12.952) [*MO B.192*: saec. IX 2/3].
- u** Parisinus lat. 13044, olim Corbeiensis (desunt *Aen.* 6.130-609; 676-7.712; 748-12.354) [*MO B.193*: saec. IX ex.].
- v** Vaticanus lat. 1570, olim Flaviniacensis [*MO B.256*: saec. IX/X]; cf. *Praef.* n. 36.
- x** Montepessulanus Fac. Med. 253, ipse nondum contuli neque alii contulerunt [*MO B.120*: saec. IX 2/3].
- ω** consensus horum, vel omnium, vel quoquot non separa-

- tim nominantur.
- γ** Guelferbitanus Gudianus lat. 2° 70 (4374) + folium seiunctum nunc in bibliotheca Universitatis Goettingensis, App. Dipl. 10 E Mapp. I, 28 (*Georg.* 2.53-260), origine Lugdunensis, apographon codicis **P** vel potius codicis indidem correcti [*MO B.281*: saec. IX].
- a¹, b¹, c¹, γ¹**, etc.: eorum correctores fere eiusdem aetatis.
- recc.* codices quidam recentiores, testibus Pierio, Ribbeck, Sabbadini aliisque, vel manus Renatarum Litterarum Aetatis in codicibus aevi Carolini.
- libri* codices omnes qui nobis pervenerunt.
- edd.* editores omnes vel plerique vel ceteri.
- nomina virorum doctorum* apud Ribbeck et Sabbadini vel alibi laudata.

FRAGMENTA PAPYRACEA VEL MEMBRANACEA, TABULAE CERATAE
ET OSTRACA

- Π₁** Pap. Strasb. Lat 2 [*Pack³* n. 2935], saec. III-IV, fortasse in Italia scripta, cont. *B.* 5.17-34 (ipse edidi in 'Helikon' 4, 1964, 345-347).
- Π₂** Pap. Allen. s.n. [*Pack³* n. 2936], saec. V, cont. singula verba *Georg.* 1.229-237 cum versione Graeca.
- Π₃** Pap. Ant. 1.29 [*Pack³* n. 2937], saec. IV, cont. *Georg.* 2.527-3.11; 18-20; 22-25 cum notis marginalibus.
- Π₄** Pap. Tebt. 2.686b [*Pack³* n. 2938], saec. III, cont. *Georg.* 4.1-2 sexies iterata.
- Π₅** Pap. Colt Nessana 2.1 [*Pack³* n. 2939], saec. VI, cont. singula verba *Aen.* 1.262-263; 331-332; 413-424; 457-476; 602-606; 613-615; 668-669; 2.26-102; 717-718; 765-766; 788-789; 4.248-497 cum versione Graeca.

- Π₆** Pap. Ryl. 3.478 + Pap. Mil. 1.1 + Pap. Cair. inv. 85644 A-B [*Pack³* n. 2940], saec. III-IV, cont. singula verba *Aen.* 1.235-243; 247-262; 270-274; 276-277; 406-413; 418-424; 633-639; 646-651; 702-707; 711-719 cum versione Graeca (vide etiam L. KOENEN, 'ZPE' 11, 1973, 219-230).
- Π₇** Pap. Oxy. 1.31 = Bibl. Cantabrig. inv. add. 4031 [*Pack³* n. 2941], saec. V ex., cont. *Aen.* 1.457-463; 496-507.
- Π₈** Palimps. Ambrosianus L 120 sup., olim Cimel. Ms. 3 [*Pack³* n. 2943], saec. IV-V, cont. *Aen.* 1.588-608; 649-668; 689-708; 729-748 cum versione Graeca (vide etiam J. KRAMER, 'ZPE' 111, 1996, 1-20).
- Π₉** Pap. Oxy. 8.1098 = Pap. Cair. inv. JE 47435 [*Pack³* n. 2944], saec. IV-V, cont. *Aen.* 2.17-23; 40-45.
- Π₁₀** Pap. Colt Nessana 2.2 [*Pack³* n. 2945], saec. VI, cont. *Aen.* 2.296-299; 320-333; 3.559-563; 591-595; 630-633; 662-666; 4.450-457; 483-490; 517-521; 552-559; 647-650; 683-686; 5.8-10; 44-46; 644-648; 676-681; 6.425-434; 459-468; 492-503; 526-537; 561-573; 596-607; 631-643; 665-677; 701-711; 735-745; 769-780; 804-814; 838-845; 874-878.
- Π₁₁** PSI 7.756 [*Pack³* n. 2946], saec. IV-V, cont. singula verba *Aen.* 2.443-456; 468-482; 494-509; 522-537 cum versione Graeca.
- Π₁₂** Pap. Haw. 24 [*Pack³* n. 2947], saec. I ex., cont. *Aen.* 2.601 et 4.174 pluries iterata (cf. S. Dow, 'JRS' 58, 1968, 60-70).
- Π₁₃** Pap. Fouad 5 [*Pack³* n. 2948], saec. IV-V, cont. singula verba *Aen.* 3.445-468 cum versione Graeca.
- Π₁₄** PSI 1.21 [*Pack³* n. 2949], saec. V, cont. *Aen.* 4.66-68 et 99-102.
- Π₁₅** Pap. Oxy. 8.1099 = Bibl. Cantabrig. inv. add. 5896 [*Pack³* n. 2950], saec. V-VI, cont. singula verba *Aen.*

- 4.659-705; 5.1 cum versione Graeca.
- Π₁₆ Pap. Vindob. inv. L 24 [*Pack*³ n. 2951], saec. V, cont. singula verba *Aen.* 5.673-674; 683-684 cum versione Graeca (ipse edidi in 'Helikon' 4, 1964, 343-345).
- Π₁₇ Pap. Oxy. 6.872 [*Pack*³ n. 3018], saec. VI, continet frustula *Aen.* 6.698-700.
- Π₁₈ Pap. Ant. 1.30 [*Pack*³ n. 2952], saec. IV, cont. *Aen.* 12.762-765.
- Π₁₉ Pap. Narm. inv. 66.362 [*CLA* 1816; *Pack*³ n. 2935.1], saec. II in., cont. *B.* 8.53-62.
- Π₂₀ Tab. Vindoland. 2.452, inv. 86.384.a [*Pack*³ n. 2939.01], saec. I ex., cont. *Aen.* 1.1 bis iterata.
- Π₂₁ Pap. Berol. 21138A-B [*CLA* 1813; *Pack*³ n. 2939.1], saec. IV ex., cont. singula verba *Aen.* 1.211-252; 276-297; 398-400; 411-413; 419-422; 528; 547-548; 556-558; 617-618; 627-628; 729-731; 747-749; 755-756; 2.51-53; 60-62; 71-73; 84-86; 107-108; 120-121 cum versione Graeca.
- Π₂₂ Pap. Oxy. 50.3553 [*CLA* 1832; *Pack*³ n. 2943.1], saec. V, cont. *Aen.* 1.615-621 cum versione Graeca *Aen.* 1.622-628.
- Π₂₃ Pap. Masada 721, inv. 1039-210 [*Pack*³ n. 2948.01], saec. I (ante a. 74), cont. *Aen.* 4.9.
- Π₂₄ Tab. Vindoland. 2.118, inv. 85.137 [*Pack*³ n. 2951.01], saec. I ex., cont. *Aen.* 9.473.
- Π₂₅ Pap. Berol. inv. 21299 [*CLA* 1866; *Pack*³ n. 2951.02], saec. IV, cont. *Aen.* 10.832-836, 863-867.
- Π₂₆ Pap. Oxy. 10.1315 = Bibl. Cantabrig. inv. add. 5902 [*Pack*³ n. 3013], saec. V-VI, cont. *Aen.* 11.1 = 4.129.
- Π₂₇ Pap. Oxy. 50.3554 [*CLA* 1833; *Pack*³ n. 2951.1], saec. I ex., cont. *Aen.* 11.371-372 pluries iterata.
- Π₂₈ Ostr. Claud. 1.190, inv. 3637 [*Pack*³ n. 3016.01], saec. II in., cont. *Aen.* 1.1-3.
- Π₂₉ Tab. Vindoland. 2.121, inv. 85.119.a [*Pack*³ n. 3026.82],

saec. I ex., cont. *Aen.* 1.294.

SUBSIDIA

- ps. Acro* Acronis quae dicuntur scholia in Horatium (ed. O. Keller, Lipsiae 1902-1904).
- Aen.* *Aeneis*.
- Agroec.* Agroecius (saec. V ex.), *Ars de orthographia* (GLK VII).
- Alcesta* Cento Vergilianus (saec. V: ed. I. Salanitro, Aci Regali, 2007)
- Alcuin.* Alcuinus (saec. VIII ex.), *Grammatica* (Migne, PL 101).
- Aldhelm.* Aldhelmus (saec. VII; ed. R. Ehwald, Berolini 1913-1919).
- Ambros.* Ambrosius (saec. IV ex.).
- Amm. Marcell.* Ammianus Marcellinus (saec. IV ex.).
- Ansil.* *Glossarium Ansileubi* (saec. VIII, ed. W.M. Lindsay, *Glossaria Latina* I, Parisiis 1926).
- Anth. Lat.* *Anthologia Latina* (codex Salmasianus saec. VIII ubi duodecim *Vergiliocentones* continentur), post A. Riese, Lipsiae 1894-1906, edidit D.R. Shackleton Bailey, Stuttgartiae 1982.
- Apul.* Apuleius Madaurensis (saec. II).
- Arus.* Arusianus Messius (saec. IV ex.), *Exempla elocutionum* (GLK VII; ed. V. Marmorale, Neapoli 1939).
- Ps. Ascon.* Quintus Asconius Pedianus (saec. I), commentator Ciceronianus, et quae nobis sub eius nomine pervenerunt.
- Asper* Aemilius Asper (saec. III in.), in scholiis Servianis, Veronensibus et praecipue in *Appendice Serviana* (Lipsiae 1902: cod. Parisinus 12161, saec. V); cf. A. Tomsin, *Étude sur le commentaire Virgilien d'Aemilius Asper*, Parisiis 1952.

- Aug.* Aurelius Augustinus (354-430).
Auson. Decimus Magnus Ausonius *cento nuptialis* (saec. IV; ed. R.P.H. Green, Oxonii 1991).
- B.* *Bucolica.*
- Calpurn.* Titus Calpurnius Siculus (saec. I).
Cassiod. Cassiodorus Senator (saec. VI), *Institutiones* (ed. R.A.B. Mynors, Oxonii 1937).
- C.I.L.* Corpus Inscriptionum Latinarum.
Char. Flavius Sospater Charisius (saec. IV ex.), *Ars grammatica* (GLK I; ed. C. Barwick et F. Kühnert, Lipsiae 1925-1964).
- CLA* E.A. LOWE, *Codices Latini Antiquiores, A Palaeographical Guide to Latin Manuscripts Prior to the Ninth Century*, I-XII, Oxonii 1934-1971 (adde B. BISCHOFF, V. BROWN, J.J. JOHN, 'MS' 47, 1985, 317-366 et 54, 1992, 286-307).
- Claud. Mam.* Claudianus Mamertus (saec. V), *De statu animae* (ed. A. Engelbrecht, Vindobonae 1885).
- Claudian.* Claudius Claudianus (saec. IV-V).
Cledon. Cledonius (saec. V), *Ars* (GLK V).
Clemens Clemens (saec. VIII-IX), *Ars grammatica* (ed. J. Tolkiehn, Lipsiae 1928).
- Col.* Lucius Iunius Moderatus Columella (saec. I).
Cons. Consentius (saec. V), *Ars* (GLK V).
- Diom.* Diomedes (saec. IV ex.), *Ars* (GLK I).
Don. Aelius Donatus (saec. IV), *Ars grammatica* (GLK IV).
Don. Ter. eiusdem *Commentum Terenti* (ed. P. Wessner, Lipsiae 1902-1905).
v. Don. eiusdem *Vita Vergiliana* una cum praefatione in B. (postremum recensuerunt G. Brugnoli et F. Stok,

- Romae 1997).
Dositib. Dositheus (saec. IV ex.?), *Ars grammatica* (GLK VII).
Dracont. Blossius Aemilius Dracontius (saec. V ex.).
DServ. scholia Servianis addita (quae partim primus edidit P. Daniel, Parisiis 1600).
- Ennod.* Ennodius Magnus Felix (saec. V-VI; edidit F. Vogel, Berolini 1885).
Eus. eclogae quartae interpretatio Graeca in operibus Eusebii Caesariensis servata (de huius libelli tempore – saec. IV ex. – disputavi in 'Aevum(ant)' n.s. 1, 2001, 349-366).
EV *Enciclopedia Virgiliana* I-V, Romae 1984-1991.
- Fest.* Sextus Pompeius Festus (saec. II ex.), *De verborum significatu* (ed. W.M. Lindsay, Lipsiae 1913).
Flor. Publius Annius Florus (saec. II in.), *Vergilius orator an poeta* (ed. P. Jal, Parisiis 1967).
Fulg. Fabius Planciades Fulgentius (saec. V ex.), *Expositio Vergilianae continentiae* (ed. R. Helm, Lipsiae 1898).
- Gell.* Aulus Gellius (saec. II), *Noctes Atticae*.
German. Claudius Caesar Germanicus (saec. I in.), *Arati Phaenomena*.
Georg. *Georgica*.
GLK H. KEIL, *Grammatici Latini*, I-VIII, Lipsiae 1857-1880.
Gramm. e grammaticis tres pluresve (vide indicem scriptorum in GLK VII).
- Hieron.* Sophronius Eusebius Hieronymus (saec. IV-V).

- Hor.* Quintus Horatius Flaccus (65-8 a.C.).
Hos. Hosidius Geta, *Medea*, Cento Vergilianus = *Anth. Lat.* 17 (a. c. 200; ed. R. Lamacchia, Lipsiae 1981).
Hyg. grom. Hyginus gromaticus (saec. I ex.), *Constitutio limitum* (ed. C. Lachmann, Berolini 1848 et C. Thulin, Lipsiae 1913).
Il. Lat. *Ilias Latina* (saec. I ex.; ed. M. Scaffai, Bononiae 1982).
Isid. Isidorus Hispaliensis (saec. VI-VII), *Etymologiae* (ed. W.M. Lindsay 1911).
Isid. nat. rer. eiusdem *De natura rerum* (ed. G. Becker, Berolini 1857).
Iulian. Tol. Iulianus Toletanus (saec. VII), *De vitiis et figuris* (ed. W.M. Lindsay, Londinii 1922).
 IVM A. NAZZARO, G. BARABINO, N. SCIVOLETTO, *Interpretationes Vergilianae Minores*, I-IV, Genuae 1991-2000.
Lact. Lucius Caecilius Firmianus Lactantius (saec. III-IV).
adn. Lucan. *adnotationes super Lucanum* (ed. I. Endt, Lipsiae 1909).
comm. Lucan. Marci Annaei Lucani *commenta Bernensia* (ed. H. Usener, Lipsiae 1869).
Macrob. Macrobius Ambrosius Theodosius (saec. V in.), *Saturnalia* (a. c. 431, ed. J. Willis, Lipsiae 1963 ac postremum N. Marinone, Augustae Taurinorum 1977²).
Macrob. somn. Sc. eiusdem *Commentarii in somnium Scipionis* (ed. I. Willis, Lipsiae 1963).
Mar. Vict. Gaius Marius Victorinus (saec. IV), *Ars grammatica* (GLK VI; ed. I. Mariotti, Florentiae 1967).
Mart. Cap. Martianus Capella (saec. V ex.), *De nuptiis Philo-*

- logiae et Mercurii.*
Martial. Marcus Valerius Martialis (saec. I ex.).
Minucius Marcus Minucius Felix (saec. II-III), *Octavius* (rec. M. Pellegrino, Augustae Taurinorum 1963).
 MO B. MUNK OLSEN, *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*, *Catalogue des manuscrits classiques latins copiés du IXe au XIIe siècle*, II, Parisiis 1985, 673-826 et III,1 *Addenda et corrigenda*, ibidem 1989, 138-153.
Nemesian. Marcus Aurelius Olympius Nemesianus (saec. III ex.).
Non. Nonius Marcellus (saec. IV-V), *De compendiosa doctrina* (ed. W.M. Lindsay, Lipsiae 1903; cf. E. Cadoni, *Le citazioni virgiliane del 'De compendiosa doctrina'*, in *Studi Noniani IV*, Genuae 1977, 51-195).
Orosius Orosius (saec. V in.).
Ovid. Publius Ovidius Naso (43 a.C.-18 p.C.).
 PAC E. DÜMMLER, L. TRAUBE, K. STRECKER, *Poetae Latini Aevi Carolini et Medii Aevi*, I-V, Berolini 1881-1939.
 Pack³ R.A. PACK, *The Greek and Latin Literary Texts from Graeco-Roman Egypt*, Ann Arbor 1965² (nunc *Mertens-Pack³ online Database* <http://promethee.philo.ulg.ac.be/cedopal/index.htm>).
 PCM *Poetae Christiani Minores*, ed. C. Schenkl, Vindobonae, 1888.
Pers. Aulus Persius Flaccus (saec. I).
Petr. Petronius Arbiter (saec. I).
Phaedr. Gaius Iulius Phaedrus (saec. I in.).
Philarg. Philargyrii vel melius Philagrii et Galli *Explanatio-*

- nes in Vergilium* (saec. V), in *Appendice Serviana*, Lipsiae 1902: *Iunii Philargyrii grammatici explanatio in Bucolica Vergilii et Anonymi brevis expositio Vergilii Georgicorum I-II* (= scholia in Vergilium Bernensia A: novam editionem optime inchoavit L. Cadili, Amstelodami 2003); cf. *schol. Bern.* et quae scripsi s.v. *Filargirio* in *EV* II, 1985, 520-521.
- Plin.* Gaius Plinius Secundus (24-79).
- Pomp.* Pompeius (saec. V-VI), *Commentum artis Donati* (GLK V).
- Porph. Hor.* Pomponius Porphyrio (saec. III in.), *Commentum Horatii* (ed. A. Holder, Aeniponti 1894).
- Prisc.* Priscianus Caesariensis (saec. V-VI), *Institutio grammatica* (GLK II-III).
- Prisc. fig. num.* eiusdem *De figuris numerorum* (GLK III).
- Prisc. praeex.* eiusdem *Praeexercitamina* (GLK III).
- Prisc. part.* eiusdem *Partitiones duodecim versuum Aeneidos principalium* (GLK III).
- Probae cento* Proba (saec. IV).
- Probus* Marcus Valerius Probus, ut ferunt (saec. I-II, cum additamentis saec. IV-V; GLK IV).
- ps. Probus* Probi qui dicitur *Commentarius in Bucolica et Georgica* (in *Appendice Serviana*, Lipsiae 1902; cf. M. Gioseffi, *Studi sul commento a Virgilio dello Pseudo-Probo*, Florentiae 1991).
- Prop.* Sextus Propertius (50 c.-15 a.C.).
- Prudent.* Aurelius Clemens Prudentius (saec. IV ex.).
- Quintil.* Marcus Fabius Quintilianus (saec. I ex.), *Institutio oratoria*.
- RLM* C. HALM, *Rhetores Latini Minores*, Lipsiae 1863.
- Rufin.* Iulius Rufinianus (saec. IV), *De figuris sententia-*

rum (RLM).

- Sac.* Marius Plotius Sacerdos (saec. III ex.), *Ars grammatica* (GLK VI).
- Scaurus* Terentius Scaurus (saec. II), excerpta (GLK VII).
- schol. Bamb. Ter.* scholia in Terentium Bembina (cod. Vaticanus saec. IV-V; ed. J.E. Mountford, Londinii 1934).
- schol. Bern.* scholia in Vergilium Bernensia B (ed. H. Hagen, 'JKPh' suppl. IV, 1887; novam ipsorum editionem optime inchoavit L. Cadili, Amstelodami 2003; cf. *Philarg.*).
- schol. Bob. Cic.* scholia in Ciceronis orationes Bobiensia (ed. P. Hildebrandt, Lipsiae 1907).
- schol. cod. b* scholia in Vergilium quae in cod. **b** adservantur (Bern. 165: ed. J. Savage, 'HSPH' 36, 1925, 91-164).
- schol. cod. M* scholia in Vergili Bucolica quae in cod. **M** adservantur (ed. M. Ihm, 'RhM' 45, 1890, 622-636).
- schol. Iuven.* Scholia in Iuvenalem vetustiora (ed. P. Wessner, Lipsiae 1931).
- schol. Pers.* scholia antiqua in Persium vel commentum Cornuti (ed. W. Clausen et J. Zetzel, Lipsiae 2005).
- schol. Stat.* Lactantii Placidi, ut ferunt (saec. V-VI), *Commentarii* in Statii *Thebaida* et *Achilleida* (edidit R.D. Sweeney, Lipsiae 1997).
- schol. Ver.* scholia in Vergilium quae in cod. **V** adservantur (post H. Hagen in *Appendice Serviana*, Lipsiae 1902, recensuerunt C. Baschera, Veronae 1999, et summa diligentia A. Lunelli, 'Maia' 53, 2001, 63-135, in *B.*, et 'Maia' 55, 2003, 5-83, in *Georg.*).
- Scr. hist. Aug. Sen.* Scriptores Historiae Augustae (saec. IV-V).
Lucius Annaeus Seneca (c. 4-65).
- Sen. R.* Lucius Annaeus Seneca rhetor (c. 50 a.C.-c. 40 p.C.).

- Serv.* Servius (saec. IV-V) in Vergilium *Commentarii* (ed. G. Thilo, Lipsiae 1881-1887; ed. Harvardiana in *Aen.* I-II, Lancastriae Pensylv. 1946 et in *Aen.* III-V, Oxonii 1965; ed. I. Ramires in *Aen.* VII, Bononiae 2003 et in *Aen.* IX, Bononiae 1996); cf. *Asper, DServ., Philarg., ps. Probus, schol. Bern., schol. Ver.* et quae disputaverunt C.E. Murgia, *Prolegomena to Servius 5*, Berkeley 1975 et G. Brugnoli s.v. *Servio* in *EV III*, 1988, 805-813.
- Serv. cod. R* Vaticanus Reginensis lat. 1495, saec. X.
- Serv. cod. V* Vaticanus lat. 3317, saec. X ex.
- Sil. Ital.* Silius Italicus (c. 26-102).
- Solin.* Gaius Iulius Solinus (saec. II-III), *Collectanea Rerum memorabilium*, edidit Th. Mommsen, Berolini 1895².
- Statius* Publius Papinius Statius (saec. I ex.).
- Svet.* Gaius Svetonius Tranquillus (c. 70-c.130).
- Symm.* Quintus Aurelius Symmachus (c. 340-402).
- Tac.* Cornelius Tacitus (c. 56-c.120).
- Ter. Maur.* Terentianus Maurus (saec. II-III), *De litteris, de syllabis, de metris* (GLK VI), edidit C. Cignolo, Hildesheim 2002.
- Tert.* Quintus Septimius Florens Tertullianus (c. 160-c. 240).
- Tib.* Tiberius Claudius Donatus (saec. IV-V), *Interpretationes Vergilianae* (ed. H. Georgii, Lipsiae 1905-1906).
- tit. Pomp.* tituli Pompeiani (*C.I.L.* IV cum supplementis); cf. M. Gigante, *Virgilio fra Ercolano e Pompei*, 'A&R' 28, 1983, 31-50.
- Val Flacc.* Gaius Valerius Flaccus (saec. I).

- Vegetius* Flavius Vegetius Renatus (saec. V in.), *Epitoma rei militaris* (ed. M.D. Reeve, Oxonii 2004).
- Velius* Velius Longus (saec. II in.), *De orthographia* (GLK VII).
- Victorinus* Maximus Victorinus (saec. IV?; GLK VI).
- Ad *Aen.* 1.1^{a-d} et 2.567-588 adhibiti sunt codices (de quibus vide *Servianorum in Vergilii carmina commentariorum editio Harvardiana*, II, Lancastriae Pensylv. 1946, xix-xx et *Vitae Vergilianae Antiquae*, rec. G. Brugnoli et F. Stok, Romae 1997, viii-ix):
- DServ.:* C Cassellanus 2° Poet. 6, saec. IX med.
f lectiones cuiusdam codicis Fuldensis nunc deperditi, in appendice editionis Danielinae servatae.
- Serv.:* V Vaticanus lat 3317, saec. X ex.
W Guelferbytanus 2091 (7.10 Aug. 815), saec. XIII ex.
N Neapolitanus 5, olim Vindobonensis 27, saec. X in.
A Caroliruhensis Aug. 116, saec. IX
P^a Parisinus lat. 7959, saec. IX med.
T^a Treverensis 1086, saec. IX med.
B Bernensis 363, saec. X in.
P^b Parisinus lat. 16236, saec. X ex. vel XI in.
M Monacensis lat. 6394, saec. X vel XI
α codd. Serv. omnes praeter VWN.
- v. Don.:* G Sangallensis 862, saec. X
E Parisinus 7930, saec. XI in.
m Monacensis 305-II, saec. XI-XII.
Z consensus codd. E m aliorumque quattuor saec. IX-X (Bernensis 172, Parisinus 11308) vel X-XI

(Parisinus 16236, Reginensis 1495).

Ad *Aen.* 3.204^{a-c} et 6.289^{a-d} adhibiti sunt codices:

- F Bernensis 172 (*Aen.* 3) cum Parisino lat. 7929 (*Aen.* 6), saec. IX m. = cod. a Vergili
- G Bernensis 167, saec. IX² = cod. e Vergili
- T Bernensis 165, saec. IX ¼ (tantum ad *Aen.* 6.289^{a-d}) = cod. b Vergili.

P. VERGILI MARONIS

BUCOLICON

LIBER

B I B L I O T H E C A
S C R I P T O R V M G R A E C O R V M E T R O M A N O R V M
T E V B N E R I A N A

2005

P. VERGILIVS MARO

AENEIS

RECENSUIT

ATQVE APPARATV CRITICO INSTRVXIT

GIAN BIAGIO CONTE

BEROLINI ET NOVI EBORACI
WALTER DE GRUYTER MMIX

Ⓢ Gedruckt auf säurefreiem Papier,
das die US-ANSI-Norm über Haltbarkeit erfüllt.

ISBN 978-3-11-019607-8

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in
der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten
sind im Internet über <http://dnb.d-nb.de> abrufbar.

© Copyright 2009 by Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, D-10785 Berlin

Dieses Werk einschließlich aller seiner Teile ist urheberrechtlich geschützt. Jede Verwertung außerhalb der engen Grenzen des Urheberrechtsgesetzes ist ohne Zustimmung des Verlages unzulässig und strafbar. Das gilt insbesondere für Vervielfältigungen, Übersetzungen, Mikroverfilmungen und die Einspeicherung und Verarbeitung in elektronischen Systemen.

Satz mit dem Classical Text Editor von Stefan Hagel, Wien
Printed in Germany
Druck und Bindung: Hubert & Co. GmbH & Co. KG, Göttingen

FRIDERICI KLINGNER
MAGISTRI MONACENSIS
DIS MANIBVS
SACRVM

PRAEFATIO

Ἔτερος ἐξ ἑτέρου σοφός, τό τε πάλαι τό τε νῦν
(Bacchyl.)

Tempus ipsum edax, quod temere ac fortuito ueterum scriptorum uestigia corrumpere solet uel oblitterare, Vergilii carminibus pepercit quasi maxima erga maximum Romanorum poetam reuerentia esset adhibenda. Testes enim potissimi, quibus freti *Aeneidos* textum restituere in integrum possumus, libri sunt aliquot sub aevi antiqui occasum scripti iidemque litteris capitalibus exarati tam magnificis ut monumenta Vergilio dicata uideantur. Hoc agmen praestantissima exemplaria ducunt tria, quorum litterae iure ‘Vergilianae’ uocabantur antiquitus (nunc eam litterarum formam philologi nos omnes peruulgato nomine ‘capitalem rusticam’ appellamus)¹:

M = *Florentinus Laurentianus XXXIX, 1*, ‘Mediceus’ appellatus, saeculo quinto exeunte Romae scriptus (de quo folium unum demptum est,

1 De quibus praecipue uide O. Ribbeck, *Prolegomena critica ad P. Vergili Maronis Opera Maiora* (Lipsiae 1866), 218–319, ubi hi codices omnes singillatim et diligentissime describuntur. Vide etiam E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores*, I–XI cum supplem. (Oxonii 1934–66); R. Seider, *Beiträge zur Geschichte und Paläographie der antiken Vergilhandschriften*, in *Studien zum antiken Epos*, Meisenheim am Glan 1976, 129–172; A. Petrucci, *Virgilio nella cultura scritta romana*, in *Virgilio e noi*, Genova 1982, 51–72; A. Pratesi, *Nuove divagazioni per uno studio della scrittura capitale. I “codices Vergiliani antiquiores”*, «Scr. & Civ.» 9 (1985), 5–33 (= *Frustula Palaeographica*, Firenze 1992, 191–220); M. Geymonat, *Enciclopedia Virgiliana*, s.u. *Codici*, I (Roma 1984), 831–838, qui antiquos codices omnes eorumque formam et historiam dilucide pertractauit; Idem, *The Transmission of Virgil’s Works in Antiquity and the Middle Ages*, in N. Horsfall, *A Companion to the Study of Virgil*, Leiden 1995, 293–312; uide etiam N. Horsfall, *Virgil, Aeneid 7: a Commentary*, Leiden 2000, XXX–XXXI.

nunc 'schedis Vaticanis' [F] adiunctum, ubi *Aen.* 8, 585–642 leguntur). Paulo postquam librarii codicem descripserunt, distinxit et alio codice nius uel ingenio suo fretus emendauit Turcius Rufius Apronianus Asterius, qui consul fuit anno 494 p. Ch. n., ut ipse in subscriptione aperte professus est.² In coenobium Sancti Columbani Bobiense constat codicem Mediceum postea transmigrasse, qui, quamuis primo fasciculo amisso, ad nos tamen fere incolumis peruenit³; etsi praeter modum a Nicolao Heinsio laudibus elatus est, moneo tamen de honore ne deiciatur magno quippe qui nonnumquam sinceram lectiones solus seruauerit.⁴ Huius imaginem phototypice expressam, quam Henricus Rostagno edidit (Romae 1931), iterum atque iterum contuli⁵, at meum in maximum beneficium docta mulier Iulia Ammannati, apud Pisanam Scholam contubernalis, codicem ipsum explorauit eiusque correctores internouit peritissime.

P = *Vaticanus Palatinus lat. 1631*, origine incerta, quinto saeculo exaratus, ineunte iam saeculo IX in Laureshamensi celeberrimo Germaniae monasterio (ut uulgo creditur⁶) adseruabatur summoque habebatur in honore, cum Vergilii ipsius manu scriptus esse iudicaretur; postea in Heidelbergensem Bibliothecam Palatinam translatus est, unde nomen suum traxit. Cum hic liber legeretur adsidue et multis euolueretur manibus, non solum duo et triginta folia interciderunt sed etiam, scriptorio atramento passim decolorato, litterae adeo euanuerunt nonnullae ut hodie uix dinoscantur. Huius imaginem phototypi-

- 2 De Aproniani Asterii subscriptione egregie disseruit nuperrime G. Ammannati, «MD» 58 (2007), 227–239.
- 3 Hunc codicem, saec. XV Romam translatum, anno fere 1470 contulit minioque correxerit Pomponius Laetus, qui priores quoque et iam euanescentes renouauit aliquando correctiones.
- 4 Vide etiam G. Funaioli, *Il valore del Mediceo nella tradizione manoscritta di Virgilio*, in Idem, *Studi di letteratura antica*, II 2, Bologna 1947, 363–386.
- 5 Codicem Mediceum diligenter illustrauit M. Hoffmann, *Der Codex Mediceus pl. XXXIX n. 1 des Vergilius*, I, Leipzig 1889; II, ibidem 1901; uide etiam H. R. Fairclough, «TAPA» 63 (1932), 206–224.
- 6 Sed uide M. McCormick, *Five hundred unknown glosses from the Palatine Virgil (The Vatican library, ms. Pal. Lat. 1631)*, «Studi e testi 343», Città del Vaticano 1992.

cam Remigius Sabbadini edidit (Parisiis 1929)⁷, quae persaepe est a me frequentata; schedis photographis usus sum plerumque, interdum autem oportuit codicem recognoscere ipsum.

R = *Vaticanus Latinus 3867*, saeculo sexto ineunte scriptus compluribusque picturis ornatus, cui clarissimus philologus Pierius nomen 'Romano' indidit, ex Gallico monasterio S. Dionysii prope Parisios in Bibliothecam Vaticanam, Sixto IV pontifice, translatus est. Alii uiri docti hunc codicem coniecerunt Rauennae esse descriptum, Byzantii alii: de re ambigitur nec est quicquam pro certo credendum⁸. Quamuis haud ita parui habendus sit, apud nos tamen prae lacunis non eadem ac Mediceus et Palatinus auctoritate pollet. Desunt septem et septuaginta folia, itaque desiderantur *Aen.* II 73–III 684, IV 217–V 36, XI 757–792, XII 651–686, 759–830, 939–952.⁹

Sunt praeterea alii pari antiquitate parique auctoritate insignes testes quattuor laudandi de quibus reliquiae tantum lacerae supersunt: A, F, V, G. De praestanti codice qui Augusteus [A] appellatur non nisi perpauca dicam, quia de *Aeneide* tantummodo quattuor uersus ex eo innotuerunt (IV 302–305). Exstant quattuor folia in Bibliotheca Vaticana (*Vat. Lat. 3256*) et in Berolinensi Bibl. tria (*Lat. Fol. 416*), tam magnificis litteris quadratis exarata ut codex ille, quasi titulos imitare-

7 Cf. «*Historia*» 1 (1927), 57–67.

8 G. Cavallo, *La cultura a Ravenna tra Corte e Chiesa*, in *Le sedi della cultura nell'Emilia-Romagna* I, Milano 1983, 31; A. Pratesi, *Descrizione codicologica e paleografica del Virgilio Romano*, in *Virgilius Romanus*, Italo Lana curante, Milano 1986, 111–137; D. H. Wright, *Codicological Notes on the Virgilius Romanus (Vat. Lat. 3867)*, «*Studi e testi* 345», Città del Vaticano 1992; Idem, *The Roman Vergil and the origins of Medieval book design*, London 2001; Alan Cameron, *Vergil Illustrated Between Pagans and Christians*, «*JRA*» 17 (2004), 502–525.

9 Huius codicis imaginem phototypice expressam praebet supra laudatus *Virgilius Romanus. Codice Vaticano Latino 3867*; picturae editae erant anno MCMII Romae cum praefatione Francisci Ehrle: *Picturae ornamenta, complura scripturae specimina codicis Vaticani 3867 qui codex Virgillii Romanus audit phototypice expressa, consilio et opera curatorum Bibliothecae Vaticanae*.

tur in Augusteis marmoribus insculptos, nomen suum sit adeptus.¹⁰ His in frustulis, quae viri docti putant quinto saeculo exeunte uel sexto ineunte Romae esse descripta¹¹, supersunt *Georg.* I 41–280; III 181–220. Ex *Aeneidos* textu penitus hodie deperdito quattuor illos uersus quos supra memorauī aere expressos uulgauit Ioannes Mabillonius, *De re diplomatica*, II, Lutetiae Parisiorum 1709², 637.

F = *Fului Ursini schedae Bibliothecae Vaticanae* (Vat. lat. 3225), quae unice testantur quantum reuerentiae, prope iam excedente antiquitate, elegantiores homines Vergilio praestiterint: nam quinquaginta splendidae picturae hunc exornant librum, qui saeculo quarto exeunte uel quinto ineunte, litteris capitalibus rustici ductus adhibitis, accurate et polite descriptus est: quamuis compluribus mendis uitiat, aliquot tamen magni momenti lectiones seruat.¹² Folia quinque et septuaginta tantum supersunt: perierunt *Bucolica* omnino et *Georgicon* priores libri duo; *Aeneidos* nonnulla fragmenta crebris intercisa lacunis exstant¹³.

- 10 *Codicis Vergiliani qui Augusteus appellatur reliquiae quam simillime expressae*, ad Vergili natalem MM celebrandum qui erit id. Oct. a. MDCCCXXX Bibliotheca Vaticana contulit, praefatus est R. Sabbadini, Augustae Taurinorum 1926; *Vergilius Augusteus. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat. Codex Vaticanus Latinus 3256 der Bibliotheca Apostolica Vaticana und Codex Latinus Fol. 416 der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*, praefatus est C. Nordenfalk, Graz 1976.
- 11 Vide A. Petrucci, *Per la datazione del «Virgilio Augusteo»: osservazioni e proposte*, in *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti*, Torino 1973, 29–45. Diligenter hunc codicem peruestigauit, res quoque orthographicas describens, Em. Hoffmann in *«Zeitschr. f. d. österr. Gymnasien»* 16 (1865), 129–148.
- 12 Vide D. H. Wright, *Vergilius Vaticanus. Codices e Vaticanis selecti* 40, Graz 1980; Idem, *The Vatican Vergil: A Masterpiece of Late Antique Art*, Berkeley 1993; cf. A. Geyer, *Die Genese narrativer Buchillustration. Der Miniaturenzyklus zur Aeneis im Vergilius Vaticanus*, Frankfurt a.M. 1989.
- 13 Plenam imaginem phototypice expressam suppeditant *Fragmenta et picturae Vergiliana codicis Vaticani Latini 3225*, consilio et opera curatorum Bibliothecae Vaticanae, Romae 1899 (iterum Romae 1930, tertium in Ciuitate Vaticana 1945); *Vergilius Vaticanus. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Vaticanus Latinus 3225 der Bibliotheca*

V = *Veronensis XL (38)*, rescriptus. Supersunt omnino unum et quinquaginta folia, de *Bucolicis* scilicet quattuor, de *Georgicis* octo, de *Aeneide* septem et triginta. Hunc librum uerisimile est primitus in Gallia uel in Italia descriptum esse saeculo quinto; deinde saeculo septimo a librario quodam coenobii Luxouiensis (uel Luxouiensis scripturae perito), deleto Vergilio, Gregorii papae liber *Moralium in Iob* superimpositus est. Vergilii textus, cum ad grammaticorum usum conscriberetur, amplis instructus erat marginibus, qui mox multis et doctis adnotationibus referti sunt: totum harum adnotationum corpus *Scholia Veronensia* uulgo uocamus. Huc excerpta quoque nonnulla ex Aspri, Cornuti, Hateriani aliorumque grammaticorum commentariis confluerunt¹⁴. Admodum lacunosus nunc est liber, qui, infestis lotionibus ad priorem faciem recuperandam superinfusis, detrimentum tam insanabile accepit ut fere ubicumque nonnisi laboriose legatur.¹⁵

G = *Sangallensis 1394*, qui, litteris quadratis elegantissimis saeculo quinto exeunte uel sexto ineunte exaratus, magnificum est opus et quod primi possessoris insignem opulentiam cultumque exquisitum singulariter testetur; nunc, post uarios casus uariosque errores in S. Galli bibliothecam reuectus, ibidem custoditur. Supersunt tantummodo undecim schedae, ex quibus tres rescriptae: sed et in ceteris adeo litterae euauerunt ut difficillime oculis dinoscantur; fragmenta seruantur ex libris *Georgicon IV* et *Aeneidos I, III, IV* et *VI*.¹⁶

Apostolica Vaticana, Graz 1980–1984 (supra laud.).

- 14 Haec scholia Hermannus Hagen in *Appendice Seruiana* recensuit (Lipsiae 1902); post illum nuper Claudius Baschera (Veronae 1999), cui tamen fidem oportet non nimiam haberi. Hoc autem est in uotis ut Aldus Lunelli, tam egregie scholiis in *Bucolica* et *Georgica* nuperrime editis, scholia quoque in *Aeneida* propediem edat.
- 15 Hunc codicem accuratissime descripsit M. Geymonat, *I codici G e V di Virgilio*, «Memorie dell'Istituto Lombardo», Accademia di Scienze e Lettere, XXIX, 3 (1966), 289–438; uide etiam E. Condello, *Ai margini di Virgilio. Paleografia e codicologia degli Scholia Veronensia*, in *Talking to the text: marginalia from papyri to print*. XII Course of International School for the study of written records (Erice 1998), edd. V. Fera, G. Ferrà, S. Rizzo, Messina 2002, 59–82.

- 16 Vide supra n. 15.

Postremum cum his praestantissimis codicibus in membranis saltem commemorandum est fragmentum et illud rescriptum Mediolanense, **B** (= *Palimps. Ambros. L 120 sup.*, olim *Cimel. Ms. 3* [*Pack*³ 2943]) quod sub Arabica quadam scriptura unum et octoginta uersus ex libro primo *Aeneidos* seruat: 588–608, 649–668, 689–708, 729–748. Hic codex, ferme medio saeculo quinto scriptus, certe in usu scholarum fuit: ibi enim nescioqui Graecae Aegypti incola aliquot uersus Vergilianos descripsit et exaduersum Graecae conuertit ut, hoc tirocinio exercitatus, Latinum addisceret sermonem¹⁷. Supersunt etiam fragmenta nonnulla papyracea saeculis III–V exarata¹⁸, ex quibus duo tantum adferunt dignas quae memorentur lectiones (*Pap. Colt Nessana 2. 1* [*Pack*³ 2939] et *Pap. Colt Nessana 2. 2* [*Pack*³ 2945]): illud siglo Π₅ indicaui, hoc siglo Π₁₀.

Cum de ueterum Vergilianorum codicum pristina copia hoc tantum reliquiarum supersit, complures tamen ex aeuo Carolino adsunt libri, in Germania et in Italia et maxime in Gallia descripti¹⁹, qui renascens antiquitatis studium testantur nobisque, praesertim si ex antiquissimis

- 17 *CLA* III 306; cfr. G. Galbiati, «Aevum» 1 (1927), 49–70; J. Kramer, «ZPE» 111 (1996), 1–20; uide etiam M. Fressura, *Note al Papiro greco Rylands 478 (PRyl 478)*, «Studi di egittologia e di papirologia» 4 (2007), 77–103.
- 18 Haec quotquot sunt omnia in tabulis Marii Geymonat inuenies indicata, unde ego, ne aliis siglis quemquam uexarem legentem, eadem ipsa sigla sum mutuatus; attamen palimpsestum Ambrosianum L 120 sup., quem Marius Geymonat in fragmentis numeratum siglo Π₈ signauit, siglo **B** malui indicare (uide supra).
- 19 Vide L. Holtz, *La redécouverte de Virgile aux VIIIe et IXe siècles d'après les manuscrits conservés*, in *Lectures médiévales de Virgile: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome*, Rome 1985, 9–30; Idem, *Les manuscrits carolingiens de Virgile (X–XI siècles)*, in *La fortuna di Virgilio: Atti del convegno internaz.*, Napoli 1986, 127–149; B. Munk Olsen, *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles. Catalogue des manuscrits classiques latins copiés du IXe au XIIe siècle*, II, Paris 1985, 672–826; III, 1 *Addenda et corrigenda*, ibid. 1989, 138–153; Idem, *Chronique des manuscrits classiques latins (IXe–XIIe siècle)*, «Rév. Hist. des Textes» 21 (1991), 68–76; 24 (1994), 239–248; 27 (1997), 78–84; 30 (2000), 179–185; 32 (2002), 100–104; n.s. 2 (2007), 98–104; G. C. Alessio, *Enciclopedia Virgiliana*, s.u. *Medioevo: Tradizione manoscritta*, III, Roma 1986, 432–443.

libris proximam exhibent originem, aliquid subsidii adferunt; inter eos praecipue **a** et **γ** eminent²⁰. Paulo his antiquiora aliquot supersunt frustra ex duobus libris exeunte saeculo octauo exaratis, quae tamen permodico auxilio nobis succurrunt: **m** (*Monacensis lat. 29005, 18*) et **p** (*Parisinus lat. 7906*). Nunc ego, cum ex libris aetatis Carolinae quatuordecim iam pridem sint ab editoribus collati²¹, octo alios contuli adhuc inexploratos, quos infra descriptos inuenies²². Quamuis in incerto sit utrum Carolini librarii, ut textum suum emendarent, sub oculis codices alios antiquos habuerint nunc pro deperditis habendos, an secuti sint grammaticos et commentatores ueteres quibus uerae lectiones haud ignotae essent, illos tamen liquet, a uetustissimis libris dissidentes, nonnumquam textum seruasse genuinum²³. Quanta assiduitate Vergilius inter IX saeculum et XV sit in scholis lectitatus nullaque intermissione transcriptus, singulari testimonio ingentes cateruae recentiorum codicum confirmant, qui tamen auctoritate ac fide uetustioribus raro admodum praestare possunt²⁴.

* * * * *

Neminem praeterit quantam ingenii sollertiam quantamque subtilitatem Vergilius protulerit in nouando uerborum contextu, hoc unum studens ut oratio, mira nonnumquam adhibita licentia, non solum insolita sed etiam sublimis euaderet. Interdum tamen sinceras uerasque poetae locutiones, quae certissima ac prorsus propria indicia sunt

20 Quibus de libris uide infra n. 38.

21 Vide Rogeri Mynors praefationem pp. IX–X et Marii Geymonat conspectum codicum pp. XXII–XXIV.

22 Vide infra pp. XXII–XXV.

23 Vide e. g. 1, 193 (*humi*); 4, 94 (*nomen*); 5, 573 (*Trinacriis*); 8, 672 (*spumabant*); 9, 236 (*sepulti*); 10, 838 (*pectora*); 11, 839 (*multatam*).

24 Diu multumque dubitauit an codices recentiores in 3, 127 genuinam lectionem seruauissent *consita*, cum tamen uetustiores omnes, Seruio consentiente, traderent *crebris ... freta concita terris*, id quod timui ne pro exquisita locutione ualere posset: denique (Bentley, Henry, Horsfall, Goold praeuentibus) *consita* satis confidenter scripsi. Attamen minime dubitans *subnexus* (4, 217), *subitum* (5, 522), *super* (6, 254) ex libris recentioribus recepi.

elegantiae, scholastici atque grammatici ueteres laeserunt eo inepto consilio ut poetae noua inuenta callidasque iuncturas ad communem usum imprudenter reducerent; etiam diligentiores librarii nonnumquam eundem in errorem inducti sunt et lumina scite accensa insciti restinxerunt. Perraro tamen Vergilii textus talibus corruptelis uiolatus uidetur quas emendare coniectando necesse sit, sed ad hoc critici saepius uocantur ut inter duas lectiones sapienter diiudicent quarum tamen neutra sit penitus spernenda aut plane absurda.

Optimi autem *Aeneidos* codices, quamuis incerta adfinitate coniuncti, nulla necessitudinis uincula aut cognationis exhibent neque ullo pacto in stemmatis ordinem digeri possunt; hoc tantum me posse adseuerare credo, ni fallor, libros illos in quendam gregem conglobandos esse. Librarii enim, duobus uel pluribus collatis exemplaribus, uarias lectiones receperunt, quas patet non rectis lineis propagatas esse, sed in singulos codices per transuersum commigrasse. Corruptelae autem nonnullae iam dudum a criticis prolatae sunt quae, omnibus uetustissimis libris communes, communem ortum in archetypo postulare uideantur. Hoc doctus uir Eduardus Courtney haud inanibus argumentis euincere studet²⁵, qui tamen dubitat utrum archetypum illud cum *Aeneidos* textu a Vario edito aequandum sit an, cum ne opera quidem a Vergilio ipso edita corruptelis communibus careant, postulandum sit exemplar quoddam quarto saeculo scriptum unde antiquissimi libri littera capitali exarati effluerint omnes. Quamuis multi (in primis Sebastianus Timpanaro²⁶) hoc primum exemplar negent umquam exstitisse, necesse est nihilominus concedant aliquot menda reperiri posse communia; qua re illi, ut ex angustiis euadant, non solum numerum et pondus mendorum sollerter minuunt, sed ea contendunt ex codicum contaminatione semper esse orta. Haec quaestio non facile expeditur. Quamuis menda communia archetypum

25 E. Courtney, *The Formation of the Text of Vergil*, «BICS» 28 (1981), 13–29; Id., *The Formation of the Text of Vergil – Again*, «BICS» 46 (2002–3), 189–194; uide etiam J. Velaza, *Itur in antiquam siluam. Un estudio sobre la tradición antigua del texto de Virgilio*, Frankfurt am Main 2001; A. Escobar, *La tradición antigua del texto virgiliano: notas acerca de algunas hipótesis recientes*, «Exempl. Class.» 12 (2008), 25–47.

26 Vide infra n. 29.

uel (ut dicunt) palaeotypum quendam postulare uideantur, tam diffusa et adsidua codicum contaminatio ne hoc probabile credam me dehortatur. Adde quod codices uetustissimi saepe mutili sunt: per lubrica ergo ac dubia proceditur. Vt cumque res sese habet, non multum nostra interest rectane uia corruptelae ab archetypo manarint an per collationem atque contaminationem traditae sint: nostrum est ut eas omnimodis emendemus, uires si suppetunt.

Nimia autem fides non est concedenda suspicionibus eorum qui, iure rati Vergilii laborem manu caruisse extrema, *Aeneida* peruicaciter scrutati sunt eo proposito ut nimis multos uersus tamquam aliena in sede collocatos alio transferrent uel locos complures damnarent tamquam dupliciter a poeta scriptos et citra ultimam optionem relictos. Quod in uitium Otto Ribbeck praesertim delapsus est utraque in editione (Lipsiae 1858–1869¹; 1894–1895²); ille, maxima eruditione egregiaque inuestigandi subtilitate praeditus, profecto inter uiros doctos de *Aeneide* benemeritos palmam haberet nisi diffidentiae suae praeter modum indulsisset. Nam cum pro certo habeamus carmen imperfectum, compluribus locis nondum expletis aut diiudicatis, a Vergilio relictum esse, ueri simile tamen est Varium Rufum edendis in uersibus operam dedisse ut expedita *Aeneidos* oratio flueret et concinna, quam minime uitiosa minimeque superuacanea: auctoris uice quodammodo functus, scrupulose quod seruandum erat seruauit et quod remouendum remouit. Quamobrem non dubito quin plerumque critici operam perdituri sint qui Vergilii idiographum animis appetant obstinatis et, incerta uestigia persecuti, ultra ultimum textum a Vario constabilitum conentur transilire.

Etiamsi Vergilii carmina, iam ante eius mortem, in scholis lectabantur et laudandi causa aut rarius obtrectandi explanabantur a magistris, minime tamen potest comprobari *Aeneidos* textum ab ullo grammatico, critica ratione adhibita, editum esse. Non desunt uero qui contendant Valerium Probum Berytium Vergilii opera edidisse: attamen, cum lectiones quae nomini eius addicuntur non nisi raro prodeant in codices nostros, partes editoris illum egisse uix credere possumus, quem tantummodo commentationes uel hypomnemata puto

composuisse²⁷. Antiquum aeuum per omne, ut satis constat, grammatici Latini ad Vergilium interpretandum incubuerunt adsidue et lectiones tradiderunt nonnullas quae in libris nostris non leguntur; at nuper uariae illae lectiones, quasi ad arbitrium excogitatae uel commenticiae, peruicaciter reiectae sunt²⁸. Nam Hyginus et Probus et alii leuioris ingenii grammatici insimulati a quibusdam criticis sunt quod Vergilii textum sine causa mutassent atque, quasi absurde hario-lati, falso proclamassent, ut fidem coniecturis suis adderent, a se aliis in libris inuentas esse illas lectiones. Nuperrime Sebastianus Timpanaro²⁹ iustis argumentis semel atque iterum pernegauit grammaticos Latinos tam seure damnari posse, utpote qui, quamuis fortasse minore subtilitate praediti, Alexandrinae nihilominus philologiae sectatores essent et pluribus quam nos hodie uterentur libris, iisdemque multo uetustioribus. Si interdum (concedo) lectiones praetulerunt prauas, si interdum in ineptas coniecturas sunt prolapsi, lectiones tamen potiores quam quae nobis ab optimis libris traditae sunt nonnullas seruauerunt Seruius aliique grammatici uel commentatores (exempli gratia cf. 5, 720 *animum*; 6, 383 *cognomine terra*; 10, 673 *quosne*; 12, 120 *limo*; 12, 605 *floros*). Horum ergo argumenta moneo ut integro animo consideremus prudentique iudicio perpendamus.

* * * * *

- 27 Non neglegendis argumentis fretus aliter censet C. M. Lucarini, *Osservazioni sulle edizioni virgiliane di Vario e di Probo e sull'origine dell' «Anecdoton Parisinum»*, «Atti della Accademia Nazionale dei Lincei», Rendiconti, s. IX, vol. XVII, Roma 2006, 281–305, praesertim 303–305.
- 28 Praecipue J. E. G. Zetzel, *Latin Textual Criticism in Antiquity*, New York 1981; Idem, “*Emendandi ad Tironem*”: *Some Notes on Scholarship in the II Century A.D.*, «HSCP» 77 (1973), 225–243; uide etiam G. P. Goold, *Seruius and the Helen Episode*, «HSCP» 74 (1970), 101–168.
- 29 S. Timpanaro, *Per la storia della filologia virgiliana antica*, Roma 1986 (2002²); Idem, *Virgilianisti antichi e tradizione indiretta*, Firenze 2001. Probianas lectiones prudentissime defendit M. L. Delvigo, *Testo virgiliano e tradizione indiretta. Le varianti probiane*, «Biblioteca di Materiali e Discussioni per l'analisi dei testi classici» 5, Pisa 1987.

Haud magnanime me gessi, scio, ego qui supra ueritus non sum doctissimum uirum Ottonem Ribbeck reprehendere quod nimis multis uersibus gratuito traiectis uel deletis editionem suam infirmauerit, nimis multos locos tamquam incohatos notauerit, nimis multos denique uersus utpote amissos desiderauerit; at uerba mihi desunt si laudes fingere conor pro meritis eius *qui talia nobis pectore parta suo quaesitaque praemia liquit*. Ille enim totius Vergilianae philologiae fundamenta per solidum subdidit: nemo enim qui *Aeneida* ediderit editurusue sit, illius prolegomenis aut apparatusibus se abstinere neque iam potuit neque poterit umquam.

Multis post annis eximiam Italicarum editionum seriem egregie aperuit Remigius Sabbadini, qui textum constituit certiore nitidoque ornauit apparatu³⁰; post illum Aloisius Castiglioni et deinde Marius Geymonat Vergilii opera recognouerunt peritissime. Non est dubium quin Geymonatiana editio³¹ (quae nuperrime typis exscripta iterum est, nonnullis additamentis illatis nonnullisque correctionibus)³² locupletissimum praebeat apparatusum criticum, quo non solum omnium codicum et papyrorum uariae lectiones, scribarum erroribus uel minimis obseruatis, accuratissime sunt relatae, sed etiam ueterum grammaticorum lucubrationes nec non criticorum coniecturae fere omnes; huc accedit quod ex hoc docto et laborioso receptaculo quid singuli optauerint editores unusquisque nostrum cognoscere potest expedite. Reticere non possum quantum utilitatis mihi illius apparatus attulerit quantoque me soluerit labore: libenter igitur me fateor multum illi debere. Et tamen (ne improbus iudicer precor aut ingratus) eiusmodi apparatusum opinor plus prodesse quibus cordi sit de Vergiliani textus traditione scienter percontari quam quibus sit in animo ex tam ingenti traditione textum expromere certiore. Quam autem ego rationem sim secutus aperiam infra.

30 Augustae Taurinorum 1918–1919 (Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum); Romae 1930 (Scriptores Graeci et Latini consilio Academiae Lynceorum editi).

31 Augustae Taurinorum 1973 (Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum).

32 Roma 2008 (Edizioni di Storia e Letteratura).

Haud magno usui mihi fuerunt editiones Frederici A. Hirtzel³³ et Gualtheri Janell³⁴ quippe qui, sedulissimi operarii potius quam fabri periti, exigua et leuiter impressa uestigia in textu liquerunt: hoc saltem laudi illis potest duci quod Ottonis Ribbeck suspicionibus obstiterunt ambo. Quotienscumque uero a Ioannis Götte editione³⁵, copiosis additamentis ornata, auxilium petiui, fructum non mediocrem sum consecutus: illum ego numquam ignarum aut ineptum inueni.

Nunc restat ut obseruantiam magnam sapienti uiro perdoctoque Rogero Mynors tribuam, qui, in deligendo uigilantissimus, prudentia subtilitate moderatione excellere uidetur. Ille non solum lectiones antiquissimorum testium probe perpendendo ingenii sui documentum dedit praeclarum, sed etiam, compluribus Carolinae aetatis libris collatis, scientiam nostram de Vergiliana traditione admodum auxit: quanti momenti sint incrementa ab eo prolata, ipsis ex uerbis quae in praefatione scripsit satis constat³⁶. Paene silentio praeterieram editionem Haruardianam perexiguo addito apparatu a Georgio P. Goold nuper confectam³⁷, qui propter ingenii sollertiam totiens admiratio-nem meam mouit: semper sagax ille, at ego non semper idem sensi.

* * * * *

33 Oxonii 1900 (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis).

34 Lipsiae 1929 (Bibliotheca Teubneriana).

35 München 1971 (tertium ed. apud Heimeran, Tusculum-Bücherei).

36 P. Vergilii Maronis *Opera* recognouit breuique adnotatione critica instruxit R. A. B. Mynors (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis), Oxonii 1969, VIII–XI. Aliquanto post (anno 1975 ad Haruardianos gradus adipiscendos; anno 1990 cum disputationem suam in publicum diulgauit [*The Tradition of the Text of the Aeneid in the Ninth Century*, New York]), Robertus A. Kaster, Rogeri Mynors codicillis usus, undecim exemplaria saec. IX scripta percensuit ut inueniret qua necessitudine Carolinae aetatis libri cum antiquioribus Vergilianis codicibus coniuncti essent. Cum lateret quibus e fontibus singuli codices manassent, nonnullis quidem propinquitatis uinculis inter eos detectis, in tres manipulos a Roberto Kaster digesti sunt: **br**, **dfhot**, **aeuv**; nam in manipulo unoquoque, quamuis contaminatio ubique diffusa dominetur, nonnulli errores reperti sunt communes aut saltem consimiles.

37 Cambridge, Mass., 1999 (Loeb Class. Libr.).

De huius editionis rationibus pauca dicam. Hoc uidelicet fuit propositum meum ut qui legeret non solum perspicue doceretur ex quibus iudiciis quibusque testimoniis textus a me constitutus esset, sed etiam ut ipse, his argumentis fretus, aliter diiudicare posset aliumque textum suo Marte effingere. Itaque apparatus criticum parare minime ieiunum uolui at minime redundantem: quicquid superuacaneum erat et inane exclusi³⁸; lectiones illas tantum commemorauī quae mihi probabiles uiderentur uel quae textum a me constitutum quodammodo confirmare possent; lectiones aperte uitiosas omisi, ex quibus tamen nonnullas malui adferre ueritus ne, si eas praetermissem, ambiguitati aut obscuritati locum darem; aliquando sed raro admodum, maxima certe reuerentia adductus in libros uetustiores, lectiones uel prauas praeter consuetudinem memorauī cum a testibus tam uenerandis proferrentur. Vtique uolui, si ita dicere licet, ut apparatus textui totus inseriret.

Non desunt uiri docti qui in apparatus suos multam uariamque philologiam accurate collegerint (Ribbeck memorabo et Sabbadini et maxime Geymonat): apud quos copiosissimam doctrinam facile inueniet quisquis in apparatu meo parum adqueuerit pluraque desiderarit; quin etiam Otto Ribbeck apparatusi qui dicitur critico apparatusum superadicit alterum quo testimonia non ex codicibus petita perutiliter

38 Ab hoc instituto discessi quotienscumque lectiones ex codicibus **a** et **γ** mihi afferendae erant, quorum prior ex parte de **R** emanat, alter de **P** originem ducit. Minime enim Rogero Mynors exprobro quod, cum ille conscius esset codices **a** et **γ** tantummodo ut apographa ualere posse, ex his nullas lectiones commemorauerit nisi ubi **R** et **P** prae lacunis deessent; at ego uereor ne ille, subtili consilio actus magis quam re ipsa considerata, nimio rigore usus sit. Nam codex **a** non semper sine ulla discrepantia codicem **R** uidetur transcripsisse (etiam ubi ex **R** certe effluxit); qua de causa subdubitaui saepius an quod exemplar exstiterit inter **R** et **a** interpositum idemque contaminatum. Itaque, Marius Geymonat secutus, una cum ceteris Carolinae aetatis libris codicem **a** ubique malui laudare. Eadem usus ratione, sed magis confidenter, etiam ubi Palatinus non defecerat, codicis **γ** mentionem intuli, qui non ex ipso Palatino originem duxit sed “ex aliquo eius apographo uel saltem e codice aliquo indidem correcto” (ut Rogero Mynors satis constat, p. XI); itaque, oblata facultate, referre simul potui secundae manus lectiones, quae saepe mihi probabiles uisae sunt.

coegit. Ex eorum laboribus magnos fructus cepi, iisque omnibus gratias libenti animo persoluo. Apparatus ab iis confectos summa cura summaque diligentia contuli: quotienscumque discrepare inter se uidebantur, libros manu scriptos accuratius recognoui ut omnem tollerem dubitationem nodosque expedirem³⁹; ex hac collatione Marium Geymonat superiorem testor plerumque discessisse.

Si autem codicem Mediceum studiose perscrutamur (at Palatinum et Romanum ceterosque libros antiquiores in numerum adgrege), facile nobis persuadetur uix posse fieri ut, Remigii Sabbadini Mariique Geymonat auctoritate adducti, alium correctorem ab alio internoscamus aut, unamquamque manum suo numero distinguere conati, singulas correctiones certo tribuamus semper correctori. Quin contra timeo ne quando hoc nos a uero abducatur. Etenim, correctorum manibus diligenter perspectis, non solum nonnullas correctiones perperam

39 Experimentis cognitum est aliquot solere errores, editorum indiligentia uel inertia, prioribus ex apparatus transmigrare et irrepere in nouos ibique latenter insidere: ex hoc numero alios emendare ualui, alii nescio an me praeterierint: e. g. ad 2, 62 **R** legit DOLO (per haplographiam) non DOLOS; ad 6, 699 **P**¹ RIGABAT in RIGABANT non in RIGAEBANT correxit. Si plura exempla quaeris, uide 1, 701 ubi **P** habet FAMULI (-LAE **P**²), non FAMULE (Ribbeck, Sabbadini, Geymonat); 8, 556 PROPIUSQUE **R**, non PROPRIUSQUE (Ribb., Sabb., Geym.); 4, 309 MOLIRI **M**, non MOLIRIS (Ribb., Sabb., Geym.); 8, 343 MONSTRAT ARGILETI scripsit **M** (cf. 345), deinde Asterius deleuit ARGILETI suaque ipsius manu reposuit SUB RUPE LUPERCAL, at Ribb., Sabb. et Geym. referunt **M** primum scripsisse MONSTRAT ARGILETI SUB RUPE LUPERCAL et deinde Asterium tantummodo ARGILETI deleuisse. Editores notant omnes in codice **γ** uersus 11, 628–630 deesse (quos in margine alia manus addidit), attamen apparatus nullus docet tres hos uersus in **P** deletos esse. In libro X peierant editores nonnulli (in quorum numero nomino Ribbeck, Mynors et Goold) qui in apparatus suis contendunt duos Parisinos libros ex Carolinis (quos ego siglis **g** et **r** in conspectu indicaui) talem uersuum ordinem 663-64-61-62-65 exhibere: hoc enim per errorem aut de falso primus adseuerauerat F. G. Pottier (Parisiis 1823) quem alii sunt secuti. Similiter in eodem decimo nullus ex Carolinis codicibus uersus 716–718 translatos post uersum 713 exhibet, nam hi libri omnes ad unum eandem tradunt dispositionem; at fallitur Mynors eiusque δῆδοχοι.

adsignatas uidemus,⁴⁰ sed potius in centum minimas incidimus notas quae haudquaquam ulli satis certo correctori adscribi possint, ne dicam de illis quae nihil aliud sunt nisi liturae tenuissimis lineolis factae uel exiguissima calami signa per transuersum ducta uel minuscula puncta remouendis litteris superimposita uel etiam uacuae rasurae. Quae omnia tam indistincta et indiscreta uidentur esse ut fere numquam, ne atramentis quidem summa cura inspectis, singulae correctorum manus certo dinosci possint. In lubrico igitur, ut apparet, ea res uersatur. Itaque, si apparatus criticum conscribere uolumus certiozem, minime singulas distinguere manus oportet: hac in re, opinor, pedem referre idem ac progredi ualet.

Quo largiorem ipse testium conspectum pararem, octo libros Carolinae aetatis nondum collatos necesse erat conferri generatimque disponi; quod, sedulis discipulis opitulantibus, efficere potui expedite. Horum omnium si promiscue laudo uirtutem, singularem tamen iuuat Siluiae Ottaviano doctrinam collaudare, quae, operam moderata communem, nouos inuestigationis suae fructus antequam in publicum ederet mihi prompte largita est.⁴¹ Itaque, his octo libris Carolinis nunc demum collatis post illos quattuordecim quos iam Rogerus Mynors et Marius Geymonat contulerant, fere omnium expleuimus numerum librorum Carolinae aetatis qui nostris temporibus exstant⁴²: solas enim

40 Exempli gratia contendam (adhortatione firmatus doctae adiutricis Iuliae Ammannati de Vergilianis antiquis codicibus peritissimae) complures ex emendationibus quas in duodecimo *Aeneidos* libro Remigius Sabbadini et Marius Geymonat nota **M**⁵ signauerunt, re uera Asterio adiudicandas esse: uide e. g. fol. 211 r (uu. 320–348).

41 Cum totam se diu contulerit ad codicum Carolinorum inuestigationem, non multum abest quin Siluia Ottaviano ex labore suo fructum percipiat plenum: segetes, credo, propediem uenturae sunt copiosae. Iam ualui in meam utilitatem primas eius conuertere lucubrationes; at apparatus meum, nunc propter multa ac uaria sigla impeditum, in posterum spero posse, Carolinis libris sub communia sigla coactis et congregatis, fieri expeditiorem.

42 Vide supra n. 19. Hi octo codices penitus et diligenter collati sunt; alia ratione reliquorum Carolinae aetatis codicum singuli loci tantum per occasionem inspecti sunt ut adfinitas uel necessitudo aliqua illustraretur: ex his f solus, quippe praestantior, denuo discipulorum opera collatus est;

truncas praetermisimus reliquias inter quas eminent non solum fragmenta codicis illius quem siglo **q** signavi⁴³ sed etiam codicis **d** membrum disiectum⁴⁴. Hi libri ex ordine infra indicantur:

g = *Parisinus Latinus 7925*, saec. IX^{2/4} Gallia oriundus, glossemata et scholia plurima habet, quibus adnotationes duae a nescioquo lectore Italia septentrionali oriundo saec. XII sunt adscriptae⁴⁵. Post *Georgicon* libros uersus *Aeneidos* 2, 567–588, suo loco omissi ut in ceteris codicibus, ex Seruui uita Vergiliana additi sunt. Mirum est quanta adfinitate codicem **f** attingat⁴⁶, quamuis sit eo rudior mendisque pluribus maculatus. Hunc inter ceteros Parisinos siglo 2 distinctum perperam contulit Potterius.

Descripsit Munk Olsen II, 755; uide etiam schedam a Bibliotheca publica Galliae nuper uulgatam⁴⁷.

i = *Reginensis 1669*, ex Bernardi Bischoff sententia saec. IX² exaratus et origine Remensis, apud Floriacensis monasterii bibliothecam (ut

ceteros quoque et opto et spero posse iterum conferri. Praeterea lectores de hoc certiores facio uersus nonnullos in his codicibus saepe a manibus recentioribus suppletos esse: quod maxime patet in **f** (*Aen.* 10, 747–759) et in **v** (*Aen.* 1, 1–100; 5, 241–6, 161; 6, 570–7, 645; 9, 407–10, 41; 11, 53–12, 516); de qua re uide R. A. Kaster, *The Tradition of the Text...*, 8–60.

43 Huius codicis in monasterio Sancti Emmerami Ratisbonensis saec. IX^{2/3} exarati exstant hodie tria fragmenta maiora (Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, lat. 2° 421 + München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 29216(8 + München, Archäologische Staatssammlung, B. Starks Collectaneen Handschriften Nachlass, hist. Ver. 18, VIII²): uide Munk Olsen II, 702–703; «RHT» 1997, 79; «RHT» 2007, 100. Eiusdem codicis cetera frustra, ubi Vergilii carmina paene omnino perierunt, non memorauit.

44 *Parisinus latinus 8093-VI*, saec. IX^{2/3} exaratus; hoc fragmentum, iam pridem cognitum quia in eo Iuuenalis ludi libellus seruatur, eos ipsos uersus continet, ut S. Ottaviano uidit, qui a codice **d** olim seiuncti erant (*Aen.* 12, 682 usque ad finem); cf. Munk Olsen II, 761–762.

45 G. C. Alessio, C. Villa, *Per Inferno 1*, 67–87, in AA.VV., *Vestigia. Studi in onore di G. Billanovich*, Roma 1984, 8–11.

46 Vide praecipue *Aen.* 4, 523; 655 sq.; 5, 281; 6, 354; 7, 281; 555; 8, 413; 472; 567; 9, 17; 226; 11, 503; 691; 871 (cf. appar. crit.).

uidetur) usque eo adseruatus est donec in Petri Danielis possessionem uenit. Optimae notae est codex⁴⁸, nitide atque accurate scriptus et Seruii commentario in marginibus instructus; a uariis manibus multae correctiones uariaeque lectiones illatae sunt.⁴⁹

Descripsit Munk Olsen II, 781; «RHT» 1994, 245.

j = *Bruxellensis Bibl. Reg.* 5325–5327, saec. IX^{3/3} in Gallia septentrionali a rapidis et saepe illepidis manibus conscriptus; ex quibus quattuor scribae distingui possunt, qui perbono exemplari esse usi uidentur: nam cum codice **R** in aliquot locis hic conuenit⁵⁰. Desunt folia *Aen.* 9, 425–494; 10, 16–85 continentia; omisi sunt *Aen.* 3, 662–683. Huius codicis uarias lectiones primus collegit perpenditque Kaster⁵¹.

Descripsit Munk Olsen II, 709; «RHT» 2000, 181.

k = *Hamburgensis scrin.* 52, saec. IX^{2/4} Parisiis fortasse in coenobio Sancti Germani in Pratis eleganter confectus. Continet etiam Seruii commentarium in marginibus transcriptum et Ouidii *Epistulas ex Ponto* (I–III 2, 67), cuius operis certissimus testis exstat; in Vergilio quoque est ubi uirtutibus emineat⁵². Hunc post Götte⁵³ contulit in *Georgicis* (eodem siglo signatum) Erren⁵⁴.

Descripsit Munk Olsen II, 722; III², 144–145; «RHT» 2000, 182.

w = *Guelferbytanus Gudianus* 66, saec. IX¹ exaratus apud abbatiam Sancti Vedasti aut monasterium Lareshamense, ut Bernardus Bischoff

47 <http://archivesetmanuscripts.bnf.fr>.

48 Vide *Aen.* 4, 94 (*nomen*); 5, 558 (*it*); 573 (*Trinacriis*); 7, 211 (*auget*); 8, 724 (*Mulciber*); 11, 149 (*Pallanta*); 624 (*procurrrens*); 708 (*fraudem*).

49 De hoc codice uide nunc S. Ottaviano, *Il Reg. Lat. 1669: un'edizione di Virgilio d'età carolingia*, «Miscell. Bibl. Ap. Vat.» 16, 2009 (s. p.).

50 Hoc maxime patefit in *Aen.* 7, 125 usque ad 9, 795: uide e. g. 7, 356; 458; 569; 744; 8, 90; 390; 9, 97 sq.; 270; 329; 363; 403; 529.

51 R. A. Kaster, *The Tradition of the Text...*, 28–31 et passim.

52 Vide *Aen.* 4, 26 (*Erebo*); 5, 720 (*animus*); 9, 646 (*formam*); 10, 805 (*arce*); 11, 345 (*ferat*). Orthographia quoque super solitum mendis caret.

53 *Landleben. Bucolica, Georgica, Catalepton*, hg. von J. und M. Götte, München 1981⁴, 460–466.

opinatus est. Desunt principium et finis (*Buc.* 1, 1 – *Georg.* 4, 69; *Aen.* 10, 124 – 12, 952). Hic codex cum **d** coniunctus intima familiaritate uidetur esse⁵⁵ (nam utroque in codice, id quod eorum comprobatur cognationem, aliquot uersus ad cantum uocum sunt notati).

Descripsit Munk Olsen II, 794.

x = *Montepessulanus H 253*, saec. IX^{2/3} in Gallia septentrionali exaratus. Suppleuit *Aen.* 11, 141–643 manus altera priori paene aequalis, uersus ab *Aen.* 12, 714 usque ad finem tertia manus ceteris recentior. Scholia uberrima exhibet, quae cum codicibus **f** et **g** in *Bucolicis*, cum fragmento **q** in *Aeneide* semel atque saepius consentiunt; ex alia fabrica tamen uidetur carminum textus esse confectus.

Descripsit Munk Olsen II, 737–738.

y = *Parisinus Latinus 10307*, saec. IX^{4/4} in Gallia orientali transcriptus, quem nescioqui magister ecclesiae Laudunensis adnotauit, ut Contreni uidit⁵⁶. Continet etiam Sedulii Iuuenicique carmina et in margine Seruii commentarium Daretisque Phrygii *De excidio Troiae historiam*; Vergilii autem opera ex eodem fonte hausta uidentur esse atque codices **kx**⁵⁷. Fuit codex Regius Parisiensis apud Masuicium.⁵⁸

Descripsit Munk Olsen II, 755–756; III², 149; «RHT» 1991, 73; 1994, 244.

z = *Parisinus Latinus 7927*, olim in bibliotheca adseruatus ecclesiae Sancti Martialis Lemouicensis, alibi in Gallia meridionali saec. X est exaratus. Cum aliqua folia intercidissent atque hic liber toto fine mutilatus esset, suppleti sunt a manibus XII saeculi uersus *Aen.* 2, 471–

54 *P. Vergilius Maro, Georgica*, hg. von M. Erren, B. I, Heidelberg 1985.

55 Vide praecipue *Aen.* 1, 49; 209; 3, 341; 670 (*attractare*); 4, 541; 590; 701; 5, 158; 6, 696; 7, 566; 641; 718; 8, 390; 409; 431; 9, 817.

56 J. J. Contreni, *The Cathedral School of Laon*, München 1978, 89–90, 119–120, 139–141 et passim.

57 Vide praecipue *Aen.* 2, 67; 7, 379; 8, 313; 324; 512; 9, 237; 10, 863; 12, 221; 898.

58 *P. Virgilii Maronis Opera cum integris commentariis Seruii, Philargyrii, Pierii*, rec. P. Masuicium, Halma, Leouardiae 1717.

600; 5, 799 – 6, 779; 10, 2 – 12, 952. Vergilii operibus praemissus est Iuuenalis qui dicitur ludi libellus, ut fit etiam in **d**, quocum **z** saepe facit. Fuit Potterii codex 4.

Descripsit Munk Olsen II, 755–756.

* * * * *

Otto Ribbeck, ut satis constat, codici Palatino nimium confisus est; Remigius Sabbadini primum Mediceo indulsit at deinde, mutata sententia, ad Palatinum et ipse inclinavit; ego uero (etsi quid studii sub pectore mihi perstet inuito) hanc legem sum secutus ut nullum codicem haberem pro optimo: cum enim, in tanta et tam diffusa codicum contaminatione, lectiones uerae ubique possint latere, ubicumque eas inueni, libero iudicio consilioque integro recepi. Equidem ego arbitrator, omnibus locis bene collatis, codici Romano a criticis plerisque nimis seuerere esse obtrectatum utpote qui peruulgata opinione longe deterior habendus esset; nec tamen hoc semper rebus respondere credo: nam non solum Romanus in prima scriptione non pluribus corruptelis quam Mediceus et Palatinus uitiatu uidetur, sed, ut opinio mea fert, si auxilium petieris a Romano, suffragantibus modo Carolinis libris, nonnumquam Medicei uel Palatini singulares corruptelas sanabis.⁵⁹

Hodie – qua in re cum Paulo Maas consentio – critici apparatus plerumque uidentur uita carere: olim uero philologi nonnulli (neque Friderici Leo memoriam quisquam deposuit neque Francisci Buecheler neque Alfredi Housman), aliam rationem secuti, quasi si pro textu a se constituto sponderent, apparatus suos animaduersionibus uiuidis frequenter ornauerunt. Quorum auctoritate adductus, adnotatiunculas per occasionem addidi ut consilia mea aperirem meaque iudicia confirmarem; hoc tantum timeo ne quando, exoptans textum comprobare ac facere planum, modum excesserim: rogo ignoscatis si, quasi cum lectoribus collocuturus, assidue curauim ne austera apparatus seueritas omnem exstingueret uocem editoris. Eodem consilio ex Seruui et

59 Vide R. E. Gaebel, *The Vergilian Manuscripts M, P and R*, in D. F. Bright – E. S. Ramage, edd., *Classical Texts and their Traditions, Studies in honor of C. R. Trahman*, Chico, California, 1984, 59–66.

Tiberii commentariis, si forte cum iis consentirem, excerpta rettuli ut eorum uerba mutuatus percommode enodarem ambiguitates. E contrario satis parcum in coniecturis criticorum laudandis tali ratione me praebui ut ex silentio improbatio patefieret: itaque quae mihi arriserunt, uel quae ἀπορίων aliquam in textu indicauerant latere, eas solas memorauī.

* * * * *

Reliquum est nunc ut de orthographia et interpunctione breuiter disseram, sed strictim dicta fient iis apertiora qui paginas euoluerint sequentes. Orthographiam inter omnes constat in libris Vergilianis manuscriptis frequenter fluctuare et mutabilem esse; ceterum nobis minime est obliuiscendum quam saepe Vergilius, teretes praebens aures uocalitati sermonis, non solum uerborum exitus scite uariauerit sed uocibus etiam obsoletis usus sit quo aptior et iucundior sonorum efficeretur iunctura. Quam rem patet de uniuscuiusque iudicio pendere, non de lege grammatica ab opinionis arbitrio seiuncta. Nam, sicut Gellius testatur, Probus olim contendit Vergilium, poetico iure uindicato, prout proximarum uocum consonantia postulareret, *urbes* et *urbis*, *turrem* et *turrim*, *securem* et *securim* ad arbitrium suum scripsisse.⁶⁰ Itaque non id secutus sum ut ueterum codicum scripturam ad aeuū Vergiliani titulos lapidarios conformarem (qui tamen ipsi saepe discrepare inter se uidentur), sed de librariorum quoque licentia et inscitia diffisus sum: nam quid librarii nouauerint aut quid nimio uetustatis studio abrepti mutauerint, sane ignoratur.

At Otto Ribbeck et Remigius Sabbadini persuasum sibi habuerunt (codice P plerumque freti) se posse ex sparsis reliquiis, quasi naufragia traditionis colligentes, genuinas uoces recuperare quae, iam exaequata uarietate scripturae, plerisque de codicibus dilapsae essent. An recte hoc fecissent ego saepe dubitauī: nam timui ne quis interdum librarius, arbitrato suo uel sua scribendi consuetudine actus, quendam uetustatis colorem uerbis improprie induxisset. Si quid tamen minus uulgare

60 Vide *Noct. Att.* 13, 21, 1 sqq. *diuersis in locis "urbis" et "urbes" dixit arbitrio consilioque usus auris.* Cf. F. Bömer, *Der Akkusativus pluralis auf -is, -eis und -es bei Vergil*, «Emerita» 21 (1953), 182–234, et *ibid.* 22 (1954), 175–210; M. Geymonat in *Enc. Virg.* I, Roma 1984, 13–14.

contra scribarum usum fortuito seruatum inueni, dignum credidi quod nulla opinione praesumpta examinaretur et, dummodo probabile esset, merito retineretur (cf. e. g. 1, 436 *fraglantia*, non *fragrantia*). Qua de causa inaequalitatem sequi ueritus aliquando non sum: exempli gratia afferam 1, 117 *uortex*, ubi fit adnominatio *uorat ... uortex* (quasi *uortex* a uorando?); alibi *uertice* scripsi. Sed quidnam ad 2, 727 et 7, 703 illam scribendi formam *exagmine* pro *examine* seruarem, si nihil aliud ibi latere iudicaui nisi ineptam deprauationem librariorum qui, quasi duae essent distinguendae uoces, insipienter *ex agmine* intellexerint? itaque, orthographia ad certam normam conformata, *examine* plane scripsi.

Quaestionum orthographicarum duo genera oportet proprietate ac natura distinguantur: multum enim differt utrum de formis adsimilatis agamus (quae res non maximi est momenti) an de uerborum exitu sonorumque dilectu, id quod ad carminis elegantiam credo pertinere et proinde magni nostra interesse. Aeque animo, quamuis mihi non semper persuasissimum esset, formas adsimilatas praetuli plerumque: *imp-*, *imm-*, *comm-*, *coll-* potius quam *inp-*, *inm-*, *conm-*, *conl-*; similiter scripsi *accelero*, *agnosco*, *appeto*, *aspicio* et *aspetto* potius quam *adcelero*, *adgnosco*, *adpeto*, *adspicio* et *adspecto*; ab hoc numero *adsto*, *adfatur*, *adgredior*, *adloquor*, *adspiro* excepi. Haec autem multiplex res uidetur esse et subobscura⁶¹. Codicum inconstantia scrupulosum quemque uexat editorem: nam temere codices omnes inter se modo dissident modo concordant, nec ullum inuenies qui sibi plane constet aut formulam sequatur unam; adde huc quod illa scribendi Vergiliana uarietas saepe nos in suspensio relinquit nostrumque auget errorem. Ipse quoque Rogerus Mynors, qui orthographiam omnem ad unam regulam aequare studuit, uidetur interdum sibi non constare.

Si ergo de recta scribendi ratione quaerimus, in nos bene cadit illud Catulli: *quod uides perisse perditum ducas*. Itaque, cum timerem ne quid fallaciae haberet regula una firmissima, malui medium consilium tenere. Fere illas seruandas mihi esse putauit scribendi formas quae magis Vergilianis temporibus consentaneae et aptae uiderentur, at tamen nullam esse neglegendam uarietatem scribendi quae cuidam causae peculiari seruiret: itaque ad 10, 24 et 144 et 11, 382 non *agger*

61 Docte et facete de rebus orthographicis nuper disseruit N. Horsfall, «Scripta Classica Israelica» 24 (2005), 225–228.

murorum sed *agger moerorum* probaui, quae iunctura, antiquis quoque testantibus doctis, Ennium patrem mihi est uisa redolere. Nec aliam rationem secutus, prout codices testabantur, *nato, nati, natum, natis* alicubi scripsi; alibi *gnato, gnate, gnati*, si quando in grauitatem adsurgere oratio uidebatur: e. g. 10, 525 *gnatoque patrique*; 6, 116 *gnatique patrisque*; 6, 868 *o gnate*. Bis tantum, suadente Seruio nec antiquis libris repugnantibus, praeter consuetudinem *succepi* (1, 175) et *succipiunt* (6, 249) ut priscas uoces in textum recepi.

Maioris certe est momenti qua ratione, libris nimium fluctuantibus, delegerim inter accusatiuos plurales tum in *-is* tum in *-es* exeuntes: hoc enim credo potuisse uersibus suauiore m infundere uocalitatem. Cum pro certo scirem Vergilium sibi ipsum non semper constare, quin immo studiosissimum uarietatis esse, ad optimorum codicum fidem quantum potui quantumque licuit confugi: propterea cum Ottone Ribbeck me fateor aliquotiens consensisse. Itaque, ut par fuit, scripsi e. g. 5, 634; 6, 671; 11, 298 *amnis*; 6, 572; 7, 450; 8, 437 et 697 *anguis*; 6, 663 *artis*; 3, 522 *collis*; 2, 624; 5, 743; 9, 145 et 522 *ignis*; 2, 804 *montis*; 1, 168 *nauis*; 1, 269; 12, 763 *orbis*; 2, 717 et 747; 8, 11 *penatis*; 5, 635 *puppis*; 11, 466 *turris*; 6, 92 et 378; 8, 434 *urbis*, at aliquando (3, 106 et 295, et saepe alibi) malui *urbes*⁶². Nonnumquam, omnibus indiciis attente examinatis, uiam alteram iniui: e. g. 10, 13 *Alpes*; 7, 658 et 8, 289 *angues*; 1, 657; 5, 359; 12, 393 et 397 *artes*; 6, 193; 12, 248 et 262 *aues*; 9, 383 *calles*; 11, 360 *ciues*; 3, 300; 4, 537; 8, 675; 10, 36 *classes*; 7, 798; 11, 319 et 902 *colles*; 5, 751 *egentes*; 3, 237; 11, 194 *enses*; 6, 818 et 7, 173 *fasces*; 8, 410; 9, 78 et 129; 10, 56 *ignes*; 4, 427 *manes*; 5, 584; 8, 448; 10, 885; 12, 481, 670, 743 et 925 *orbes*; 1, 69; 10, 268 *puppis*; 1, 68 et 378; 3, 603; 4, 21 et 598; 5, 62; 8, 543; 9, 258; 11, 264 *penates*; 2, 307 *praecipites*; 6, 72 *sortes*; 3, 483; 4, 648; 7, 349 et alibi *uestes*; 1, 214; 2, 617; 4, 175; 6, 771 et alibi *uires*; 12, 329 *semineces*⁶³. De

62 Gell. 13, 21, 5 *contra in tertio Aeneidis "urbes" dixit per "e" litteram ... hic item muta ut "urbis" dicas: nimis exilis uox erit et exanguis.*

63 Cum uerborum exitus fluctuarent ideoque *orbes* uel *orbis*, *ignes* uel *ignis*, *naues* uel *nauis* dici posset, saepe librarii consuetudinem suam sequebantur incuriosi atque terminationes ad arbitrium exaequabant: uide e. g. 12, 708 ubi **P** et **V** pro genetiuo *orbis*, neglegenter interpretati, *orbes* scripserunt; non dissimili ratione **P** contra metrum scripsit 8, 255 *igni* pro *igne*.

euphonia usque sollicitus, considerata quoque adiacentium uocum consonantia, praetuli *optume Graiugenum* (8, 127), at contra 5, 358 *risit pater optimus*.

Ne apparatus criticum grauiorem facerem, minutas res orthographicas plerumque praetermisi: quas qui desiderauerit, ex apparatusibus Ottonis Ribbeck et Remigii Sabbadini atque praesertim Marii Geymonat poterit eas cognoscere omnes. Varietatem tamen Graecorum nominum commemorauit, quorum declinatio, sicut Quintilianus fuse exposuit (1, 5, 63), Latine scribentibus ambigua semper fuit: Vergilius enim modo Graecam figuram secutus est, modo Latinam.

Quo loco uersus distinguendi essent, quae uerba separanda aut coniungenda, ubi clauderetur sensus, unde inciperet, maximae mihi fuit curae ut uaria interpunctione indicarem; ita quosdam iam uexatos locos et immerito emendatos, distinctione adhibita aptiore, potui expedire: uide e. g. 9, 463 *aeratasque acies*, ubi, si recte distinxeris, uerborum coniunctionem senties sane quadrare; uide etiam inter alia 1, 416 *ubi templum illi*; 2, 471–475 *qualis ubi ... nunc positus ... conuoluit*; 4, 398 *natat uncta carina* (κατὰ παρένθεσιν); 7, 740 *et quos ... despectant moenia Abellae* (hic uersus διὰ μέσου est interpositus); 9, 85–86 (ne seiunxeris moneo *pineae silua mihi a lucus ... fuit*, quia in unam sententiam haec uerba cohaerent: uide textum et apparatusum); 9, 579 *et laeua adfixa est lateri manus* (accessio est διὰ μέσου interiecta); 11, 18 *arma parate animis*.

* * * * *

Ab hoc labore discessurus extremo, profiteor aliorum beneuolentiae auxilioque me permultum debere: quos omnes grata memoria recolo, paucos laudabo. Proximis superioribus annis semel atque saepius scholas de Vergiliano textu habui ut in controuersiam res difficillimas quasque deducerem et mea iudicia frequentiore recognitione periclitarer. Discipuli mei et discipulae, bonae spei adulescentes, consociata opera curauerunt ne quid erroris in adferendis testimoniis relinquere-tur. Primo loco Emmanuel Berti, Laram Nicolini et Lisam Piazzini nominabo, qui non solum una mecum testimonia uetustissima editorumque apparatus recensuerunt sed etiam singulos fere locos mecum pertractauerunt incertos uel obscuros; iis pertinaciter monentibus, uiam persaepe inueni: *sunt hic etiam sua praemia laudi*. Iulia Amman-

nati, ueteris scripturae eximia interpres, codices **M** et **P** perspicendo eorumque correctores dinoscendo mihi adsidue subuenit, cuius magna adiutus peritia apparatus criticum ubique conficere potui certiozem.

Quanta debeatur gratia Stephano Grazzini, Nicolao Lanzarone, Laurae Micozzi, Iuliano Ranucci, Ernesto Stagni et Iulio Vannini dici uix potest, quia, discipuli fidelissimi, stipendiis apud Pisanam Scholam Normalem iam emeritis, militiam renouare non dubitauerunt. Beneficiorum memor sum (denuo libenti animo testor) quae a Siluia Ottaviano accepi in inquirendis et generatim digerendis Carolinae aetatis libris: illa, philologiae admodum gnara, operam cum condiscipulis saepe sociauit ut, pluribus colloquiis in schola nostra habitis, octo ex iis libris primum conferrentur atque ceteris adiungerentur iamdiu collatis. Nec obliuisci potero quam prompte Nicolaus Horsfall doctrinae suae multae nonnihil mecum partitus sit. Mihi multum profuit Ioannes Gärtner perdoctus collega qui, Bibliothecae Teubnerianae mandata studiose persecutus, scidas nondum perpolitas peritissime emendauit.

Marco Buonocore, Scriptori Latino egregio, dignae sunt grates persoluendae qui, cum Vaticana Bibliotheca nullo modo adiri posset (illa enim per triennium, refectionis causa, erat doctis omnibus praeclusa), ut satis exploratas haberem Palatini et Romani codicum lectiones manusque uarias, si forte incertus haesissem, mihi oculos acerrimos et singularem peritiam largitus est. Grato animo Francam Arduini iuuat laudare, Bibliothecae Laurentianae doctam praepositam, quae uenerandissimum Vergilium Mediceum magna cum liberalitate nobis commodauit ut totus percenseretur. Nunc demum quinque docti uiri sunt nominandi qui, amici uel potius amicissimi, nonnumquam inter cenandum de boni editoris officio facete mecum sunt fabulati (nonne oportet etiam inter cenandum philologiam nosse?): Marium De Nonno, Paulum Fedeli, Rolandum Ferri, Marium Labate et Michael Reeve dico. Quos uniuersos omnes benigne saluto, post etiam iubeo ualere.

Scribebam Pisis
e Schola Normali Superiore
mense Decembri MMVIII

G.B.C.

TABVLA NOTARVM

QVIBVS AVCTORES ET TESTES SAEPIVS ADHIBITI IN APPARATV INDICANTVR

<i>ps. Acro</i>	Acronis quae dicuntur scholia in Horatium (ed. O. Keller, Lipsiae 1902–1904).
<i>Agroec.</i>	Agroecius (saec. V), <i>Ars de orthographia</i> (GLK VII; ed. M. Pugliarello, Milano 1978).
<i>Apthon.</i>	Aelius Festus Apthonius (= ps. Marius Victorinus, saec. IV?), <i>Ars grammatica</i> (GLK VI).
<i>Apul.</i>	Apuleius Madaurensis (saec. II).
<i>Arus.</i>	Arusianus Messius (saec. IV), <i>Exempla elocutionum</i> (GLK VII; ed. A. Della Casa, Milano 1977).
<i>ps. Ascon.</i>	Q. Asconii Pediani (saec. I) quae dicuntur scholia in Ciceronis <i>Orationes</i> (ed. T. Stangl, Wien 1912).
<i>Asper</i>	Aemilius Asper (saec. III?), <i>Grammatica Vergiliana</i> , in <i>Appendice Seruiana</i> (ed. O. Hagen, Lipsiae 1902, ex codice rescripto Parisino 12161, saec. V).
<i>Aug.</i>	Aurelius Augustinus (354–430).
<i>Auson.</i>	D. Magnus Ausonius (saec. IV).
<i>Cassiod.</i>	Cassiodorus Senator (saec. VI), <i>Institutiones</i> (ed. R. A. B. Mynors, Oxonii 1937).
<i>Catull.</i>	C. Valerius Catullus (saec. I a.C.).
<i>Char.</i>	Flavius Sosipater Charisius (saec. IV), <i>Ars Grammatica</i> (GLK I; ed. C. Barwick et F. Kühnert, Lipsiae 1924, 1964 ²).
<i>CIL</i>	Corpus Inscriptionum Latinarum.
<i>Claudian.</i>	Claudius Claudianus (saec. IV–V).
<i>Cledon.</i>	Cledonius (saec. V?), <i>Ars grammatica</i> (GLK V).
<i>Cons.</i>	Consentius (saec. V), <i>Ars grammatica</i> (GLK V).
<i>Diom.</i>	Diomedes (saec. IV), <i>Ars grammatica</i> (GLK I).

- Don.* Aelius Donatus (saec. IV), *Ars grammatica* (GLK IV; ed. L. Holtz, Paris 1981).
- Don. ad Ter.* eiusdem *Commentum Terenti* (ed. P. Wessner, Lipsiae 1902–1905).
- uita Don.* eiusdem *uita Vergili* (ed. G. Brugnoli et F. Stok, Romae 1997).
- Dosithe.* Dositheus (saec. IV?), *Ars grammatica* (GLK VII; ed. G. Bonnet, Paris 2005).
- DSeru.* Seruius qui dicitur Danielis uel auctus (quae scholia Seruianis addita partim primus edidit P. Daniel, Parisiis 1600; uide *Seru.*).
- Enn.* Q. Ennius (239–169 a.C.), *Annalium fragmenta* (post I. Vahlen, Lipsiae 1903², ed. O. Skutsch, Oxford 1985).
- Fulg.* Fabius Planciades Fulgentius (saec. V?), *Expositio Vergilianae continentiae* (ed. R. Helm, Lipsiae 1898).
- Gell.* A. Gellius (saec. II), *Noctes Atticae*.
- GLK* *Grammatici latini* ex recensione H. Keilii, I–VIII, Lipsiae 1857–1880.
- Gramm.* e grammaticis tres pluresue (uide indicem auctorum in GLK VII).
- Hieron.* Sophronius Eusebius Hieronymus (c. 347–420).
- Hist. Aug.* Scriptores Historiae Augustae (saec. IV–V).
- Hos. Get.* Hosidius Geta (saec. II–III), *Medea*, cento Vergilianus (= *Anth. Lat.* 17; ed. R. Lamacchia, Lipsiae 1981).
- Il. lat.* *Ilias latina* (saec. I ex.; ed. M. Scaffai, Bologna 1982).
- Isid.* Isidorus Hispalensis (saec. VI–VII), *Etymologiae* (ed. W. M. Lindsay, Oxonii 1911).
- Lact.* L. Caecilius Firmianus Lactantius (saec. III–IV).
- Lucr.* T. Lucretius Carus (saec. I a.C.).
- Macrobr.* Macrobius Ambrosius Theodosius (saec. V in.), *Saturnalia* (ed. I. Willis, Lipsiae 1963, ²1970; ed. corr. 1994).
- Macrobr. somn.* eiusdem *Commentarii in somnium Scipionis* (ed. I. Willis, Lipsiae 1963, ²1970).
- Manil.* M. Manilius (saec. I).

<i>Mar. Vict.</i>	C. Marius Victorinus (saec. IV), <i>Ars grammatica</i> (GLK VI; ed. I. Mariotti, Firenze 1967).
<i>Mart.</i>	M. Valerius Martialis (saec. I ex.).
<i>Min. Fel.</i>	M. Minucius Felix (saec. II–III), <i>Octavius</i> .
<i>Non.</i>	Nonius Marcellus (saec. IV?), <i>De compendiosa doctrina</i> (ed. W. M. Lindsay, Lipsiae 1903).
<i>Orosius</i>	Paulus (?) Orosius (saec. IV–V).
<i>Ou.</i>	P. Ouidius Naso (43 a.C.–18 p.C.).
<i>Pers.</i>	A. Persius Flaccus (34–62).
<i>Plin.</i>	C. Plinius Secundus (23–79).
<i>Pomp.</i>	Pompeius (saec. V), <i>Commentum artis Donati</i> (GLK V).
<i>Porph.</i>	Pomponius Porphyrio (saec. III), <i>Commentum Horatii</i> (ed. A. Holder, Aeniponti 1894).
<i>Prisc.</i>	Priscianus Caesariensis (saec. V–VI), <i>Institutiones grammaticae</i> (GLK II–III).
<i>Prisc. fig. num.</i>	eiusdem <i>De figuris numerorum</i> (GLK III; ed. M. Passalacqua, Roma 1987).
<i>Prisc. part.</i>	eiusdem <i>Partitiones duodecim uersuum Aeneidos principium</i> (GLK III; ed. M. Passalacqua, Roma 1987).
<i>Prisc. praeex.</i>	eiusdem <i>Praeexercitamina</i> (GLK III; ed. M. Passalacqua, Roma 1987).
<i>Probus</i>	M. Valerius Probus, ut ferunt (saec. IV?), <i>Instituta artium</i> (GLK IV).
<i>ps. Probus</i>	Probi qui dicitur <i>Commentarius in Bucolica et Georgica</i> (in <i>Appendice Seruiana</i> , ed. H. Hagen, Lipsiae 1902).
<i>Prop.</i>	Sex. Propertius (c. 50–15 a.C.).
<i>Prud.</i>	Aurelius Prudentius Clemens (saec. IV).
<i>Quint.</i>	M. Fabius Quintilianus (saec. I ex.), <i>Institutio oratoria</i> .
<i>Rufin.</i>	Iulius Rufinianus (saec. IV?), <i>De figuris sententiarum</i> (<i>Rhetores latini minores</i> , ed. C. Halm, Lipsiae 1863).
<i>Sac.</i>	Marius Plotius Sacerdos (saec. III), <i>Artes grammaticae</i> (GLK VI).
<i>Scaurus</i>	Q. Terentius Scaurus (saec. II), <i>De ortographia</i> (GLK VI; ed. F. Biddau, Hildesheim 2008).

- schol. Bemb.* scholia in Terentium Bembina (cod. Vaticanus latinus 3226, saec. IV–V; ed. J. E. Mountford, Londinii 1934).
- schol. Bern.* scholia Bernensia in Vergilii *Bucolica* et *Georgica* (ed. H. Hagen, «JKPh» suppl. IV, 1887).
- schol. Iuu.* scholia in Iuuenalem uetustiora (ed. P. Wessner, Lipsiae 1931, ²Stutgardiae 1967).
- schol. Med.* scholia in Vergilii *Bucolica* quae in codice Mediceo seruantur (ed. M. Ihm, «RhM» 45, 1890, 622–636).
- schol. Pers.* scholia antiqua in Persium uel commentum Cornuti (ed. W. Clausen et J. Zetzler, Lipsiae 2005).
- schol. Stat.* Lactanti Placidi, ut ferunt (saec. V–VI), *Commentarii* in Statii *Thebaida* et *Achilleida* (ed. R. D. Sweeney, Lipsiae 1997).
- schol. Ver.* scholia in Vergilium Veronensia (post H. Hagen in *Appendice Seruiana*, Lipsiae 1902, ed. C. Baschera, Verona 1999, et A. Lunelli, «Maia» 53, 2001, 63–135 [in *Bucolica*], et «Maia» 55, 2003, 5–83 [in *Georgica*]).
- Sen.* L. Annaeus Seneca (c. 4 a.C.–65).
- Seru.* Seruius (saec. IV–V), in Vergilium *Commentarii* (ed. G. Thilo, Lipsiae 1881–1887; accedit *Appendix* ceteros praeter Seruium et scholia Bernensia Vergilii commentatores continens, ed. H. Hagen, 1902; ed. Harvardiana, Lancasteriae Pennsylvanorum 1946 [in *Aen.* I–II], Oxonii 1965 [in *Aen.* III–V]; ed. G. Ramires, Bologna 1996 [in *Aen.* IX], Bologna 2003 [in *Aen.* VII]).
- Sil.* Silius Italicus (saec. I ex.).
- Stat.* P. Papinius Statius (saec. I ex.).
- Tac.* P. Cornelius Tacitus (saec. I–II).
- Tert.* Q. Septimius Florens Tertullianus (saec. II–III).
- Tib.* Tiberius Claudius Donatus (saec. IV–V?), *Interpretationes Vergilianae* (ed. H. Georgii, Lipsiae 1905–1906; *Aen.* 6, 1–157 interpretationem nuper inuenit et edidit P. K. Marshall, «Manuscripta» 37, 1993, 3–20).
- Val. Fl.* C. Valerius Flaccus (saec. I).
- Velius* Velius Longus (saec. II), *De ortographia* (GLK VII).

INDEX PHILOLOGORVM

QVORVM CONIECTVRAE MEMORANTVR (PRAETER EDITORES IN PRAEFATIONE LAVDATOS)

- Albrecht E. Albrecht, *Wiederholte Verse und Verstheile bei Vergil*, «Hermes» 16, 1881, 393–444.
- Axt K. A. M. Axt, *Zur Erklärung und Kritik der Horazischen Epoden*, Progr. Gymn. Kreuznach 1846.
- Baehrens Ae. Baehrens, *Emendationes Vergilianae*, «N. Jahrb. f. Philol. und Paed.» 129, 1884, 391–412; 131, 1885, 385–401; 135, 1887, 259–277; 807–829.
- Bembus P. Bembus (Pietro Bembo), *De Virgilio Culice et Terentii fabulis liber*, Venetiis 1530.
- Bentley lectiones et coniecturae a R. Bentley in exemplari ed. Commelinianae an. 1646 (quod hodie in Mus. Brit. siglo '688 g. 6' signatur) adnotatae.
- Bentley ad Hor. Q. *Horatius Flaccus*, ex recensione et cum notis atque emendationibus R. Bentley, Cantabrigiae 1711.
- Bentley ad Lucan. M. *Annaei Lucani Pharsalia*, cum notis Hug. Grotii et R. Bentley, Strawberry-Hill 1760.
- Bothe F. H. Bothe, *Virgilius Virgilianus, siue quaestio de Virgilio locis quibusdam dubiis aut corruptis*, Heidelbergae et Spirae 1821.
- Brunck P. *Virgilio Maronis Bucolica, Georgica et Aeneis*, ad optimorum exemplarium fidem recensuit R. F. Ph. Brunck, Argentorati 1785.
- Bryant J. Bryant, ap. Heyne.
- Büchner W. Büchner, *Annotationum criticarum ad M. Tulli Ciceronis orationem pro L. Cornelio Balbo habitam particula altera*, Progr. Gymn. Schwerin 1866.
- Burman P. *Virgilio Maronis Opera*, cum integris et emendationibus commentariis Seruii, Philargyrii, Pierii. Accedunt F.

- Ursini, G. Fabricii, F. Nansii, Joh. Musonii, T. Fabri et aliorum et praecipue Nic. Heinsii notae nunc primum editae; quibus et suas in omne opus animaduersiones et uariantes in Seruium lectiones addidit P. Burmannus, post cuius obitum interruptam editionis curam suscepit et adornauit P. Burmannus junior, I-IV, Amstelaedami 1746.
- Burman ad Anth. *Anthologia ueterum latinorum epigrammatum et poematum, siue Catalecta poetarum latinorum in VI libros digesta ...* cura P. Burmanni Secundi, qui perpetuas adnotationes adiecit, I-II, Amstelaedami 1759-1773.
- Campbell A. Y. Campbell, *Aeneidea*, «CR» 52, 1938, 161-163.
- Cunningham *P. Virgilii Maronis Bucolica, Georgica et Aeneis*, ex recensione A. Cuningamii, Edinburgi 1743.
- Deuticke uide Ladewig.
- Dietsch R. Dietsch, *Theologumenon Vergilianorum particula*, Progr. Gymn. Grimma 1853.
- D'Orville J. P. D'Orville, ap. Burman.
- Faernus G. Faernus (Gabiello Faerno), ap. F. Ursinum (Fulvio Orsini), *Virgilius collatione scriptorum Graecorum illustratus*, Antverpiae 1568.
- Gemoll W. Gemoll, *Kritische Bemerkungen zu lateinischen Schriftstellern*, Progr. Gymn. Liegnitz 1890.
- Gossrau *P. Virgilii Maronis Aeneis*, in usum scholarum annotatione perpetua illustrauit G. G. Gossrau, Quedlinburgi et Lipsiae 1846.
- Gronovius ad Sen. *L. Annaei Senecae Tragoediae*, J. F. Gronovius recensuit; accesserunt eiusdem et uariorum notae, Lugduni Bataurum 1661.
- Güthling *P. Vergili Maronis Bucolica, Georgica, Aeneis*, recognouit O. Güthling, I-II, Lipsiae 1886.
- Guyet ad Ter. Fr. Guyeti *in P. Terentii comoedias VI commentarii*, Argentorati 1657.
- Harrison Vergil, *Aeneid 10*, with introduction, translation and commentary by S. Harrison, Oxford 1991.

- Heinsius *P. Virgilii Maronis Opera*, Nic. Heinsius Dan. fil. e membranis compluribus iisque antiquissimis recensuit, Amstelodami 1676; uide etiam Burman.
- Henry J. Henry, *Aeneidea or critical, exegetical and aesthetical remarks on the Aeneid*, I-V, London-Dublin-Meissen 1873-1892.
- Heyne *P. Virgilius Maro*, uarietate lectionis et perpetua adnotatione illustratus a Chr. G. Heyne, I-IV, Lipsiae 1767-1775; quartam ed. curauit G. Ph. Wagner, I-IV, Lipsiae-Londinii 1830-1833.
- Housman ad Manil. *M. Manilii Astronomicon libri I-V*, recensuit et enarrauit A. E. Housman, editio altera, Cambridge 1937.
- Huet P. D. Huet, *Huetiana, ou pensées diverses de M. Huet*, Paris 1722.
- Iulius Sabinus Iulii Pomponii Sabini (= Pomponio Leto) *in omnia quae quidem extant P. Vergilii Maronis opera commentarii*, Basileae 1544.
- Jasper F. Jasper, *Zu Vergil*, «Zeitsch. f. d. Gymn.-Wesen» XXXIII, 9, 1879, 561-574.
- Klouček *P. Vergili Maronis Opera*, scholarum in usum edidit W. Klouček, I-II, Lipsiae 1886.
- Kvičala J. Kvičala, *Vergil-Studien*, Prag 1878; Id., *Neue Beiträge zur Erklärung der Aeneis*, Prag 1881.
- Lachmann ad Lucr. C. Lachmanni *in T. Lucretii Cari De rerum natura libros commentarius*, iterum editus, Berolini 1855.
- Ladewig *Vergils Gedichte*, erklärt von Th. Ladewig, I-III, Berlin 1850-1853; 6e (10e, 8e) Aufl. von C. Schaper, Berlin 1876-1886; 8e (11e, 9e) Aufl. bearb. von P. Deuticke, Berlin 1891-1907.
- Mackail *The Aeneid*, ed. with introduction and commentary by J. W. Mackail, Oxford 1930.
- Madvig J. N. Madvig, *Aduersaria critica ad scriptores Graecos et Latinos*, II, Hauniae 1873.
- Markland ad Stat. *P. Papinii Statii Siluarum libri quinque*, ex uetustis exemplaribus recensuit et notas atque emendationes adiecit Jer. Marklandus, Londini 1728.

- A. Nauck A. Nauck, *Kritische Bemerkungen V*, in *Mélanges Gréco-Romains*, Tome III, St.-Petersbourg 1869, 9–102.
- C. W. Nauck C. W. Nauck, *Spicilegium philologum*, «N. Jahrb. f. Philol. und Paed.», Suppl.-Bd. 14, 1848, 549–565.
- Nettleship *The Works of Virgil*, with a commentary by J. Conington (I–III, London 1858–1871), revised by H. Nettleship, I–III, London 1881–1884.
- Novák R. Novák, ap. J. Kvičala, *Nové kritické a exegetické příspěvky k Vergiliově Aeneidě*, Prag 1892.
- Peerlkamp *P. Virgilio Maronis Aeneidos libri I–XII*, edidit et annotatione illustravit P. Hofman Peerlkamp, I–II, Leidae 1843.
- Pomponius Laetus uide Iulium Sabinum.
- Rau S. J. E. Rau, *Schediasma, de uersibus spurii in libro primo Aeneidos Virgilianae*, Lugduni Batauorum 1846.
- Rutgers ad Hor. Q. *Horatius Flaccus*, accedunt J. Rutgersii *Lectiones Venusinae*, Traiecti Batauorum 1699.
- Scaliger ad Manil. *M. Manilii Astronomicon libri quinque*, Jos. Scaliger recensuit ac pristino ordini suo restituit; eiusdem Jos. Scaligeri commentarius in eosdem libros et castigationum explicationes, Lutetiae 1579.
- Schaper uide Ladewig.
- Schoell Fr. Schoell, ap. G. Thilo-H. Hagen, *Seruii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*, I–III, Leipzig 1878–1887.
- Schrader Joh. Schraderi schedae manuscriptae, emendationes in Vergilium continentes, quibus Heyne usus est.
- Schröter G. Schröter, *Beiträge zur Kritik und Erklärung von Vergils Aeneis*, Progr. Gymn. Gr.-Strehlitz 1875.
- Slater D. A. Slater, ap. Mackail.
- Thilo *P. Vergili Maronis Carmina*, edidit G. Thilo, Lipsiae 1886.
- Valesius H. Valesius (Adrien de Valois), *Valesiana, ou Les pensées critiques, historiques et morales, et les poésies latines de M. de Valois*, Paris 1695.
- Wagner uide Heyne.

- Wakefield *P. Virgilio Maronis Opera*, emendabat et notulis illustrabat G. Wakefield, I-II, Londini 1796.
- West ad Hes. Hesiod, *Works & Days*, ed. with prolegomena and commentary by M. L. West, Oxford 1978.
- Zimmermann A. Zimmermann, *Zur Aeneis II, 176ff.*, «N. Jahrb. f. Philol. und Paed.» 130, 1884, 631-632.

LIBER XII

Turnus ut infractos aduerso Marte Latinos
defecisse uidet, sua nunc promissa repositi,
se signari oculis, ultro implacabilis ardet
attollitque animos. Poenorum qualis in aruis
5 saucius ille graui uenantum uulnere pectus
tum demum mouet arma leo gaudetque comantis
excutiens ceruice toros fixumque latronis
impavidus frangit telum et fremit ore cruento:
haud secus accenso gliscit uiolentia Turno.
10 tum sic adfatur regem atque ita turbidus inquit:
'nulla mora in Turno; nihil est quod dicta retractent
ignauis Aeneadae, nec quae pepigere recusent:
congregior. fer sacra, pater, et concipe foedus.
aut hac Dardanium dextra sub Tartara mittam
15 desertorem Asiae (sedeant spectentque Latini),
et solus ferro crimen commune refellam,
aut habeat uictos, cedat Lauinia coniunx.'

Olli sedato respondit corde Latinus:
'o praestans animi iuuenis, quantum ipse feroci
20 uirtute exsuperas, tanto me impensius aequum est
consulere atque omnis metuentem expendere casus.
sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
multa manu, nec non aurumque animusque Latino est;

1-46 MPR

2 nunc] iam *Diom. 495, 11 et 497, 17* 16 crimen ferro **Raceuv** 17 uictor
c?f? 21 causas *Macrob. 6, 2, 17* 22-23 multa capta *DSeru. ad Aen. 11, 224,*
Tib.

sunt aliae innuptae Latio et Laurentibus aruis
 25 nec genus indecores. sine me haec haud mollia fatu
 sublatis aperire dolis, simul hoc animo hauri:
 me natam nulli ueterum sociare procorum
 fas erat idque omnes diuique hominesque canebant.
 uictus amore tui, cognato sanguine uictus
 30 coniugis et maestae lacrimis, uinclā omnia rupi:
 promissam eripui genero, arma impia sumpsi.
 ex illo qui me casus, quae, Turne, sequantur
 bella, uides, quantos primus patiare labores.
 bis magna uicti pugna, uix urbe tuemur
 35 spes Italas; recalent nostro Thybrina fluenta
 sanguine adhuc campique ingentes ossibus alben.
 quo referor totiens? quae mentem insania mutat?
 si Turno exstincto socios sum ascire paratus,
 cur non incolumi potius certamina tollo?
 40 quid consanguinei Rutuli, quid cetera dicet
 Italia, ad mortem si te (fors dicta refutet!)
 prodiderim, natam et conubia nostra petentem?
 respice res bello uarias; miserere parentis
 longaeui, quem nunc maestum patria Ardea longe
 45 diuidit. haudquaquam dictis uiolentia Turni
 flectitur: exsuperat magis aegrescitque medendo.
 ut primum fari potuit, sic institit ore:
 'quam pro me curam geris, hanc precor, optime, pro me

47-92 MγR

24 aruis **M**, *Seru.* (cf. *Sil.* 13, 60): agris **PRωγ**, *Tib.* (cf. *Aen.* 11, 431) 25 haud
 haec **cdfghjkxz**, *Non.* 319, 28 (*aliter* 385, 22) fata **M** (*corr.* **M**¹): fatis
fgku?xyz 33 patiare **M^APωγ**, *Tib.*: patiēre **MRaeuvz** 35 thybrina
MPRanry, *Seru. ad Aen.* 6, 87: thyberina (thib-, tyb-) **ωγ**¹: tiberina **gi**, *Char.*
 269, 26, *Tib.* 40 dicit **Ra** 46 ardescitque tuendo (cf. *Aen.* 1, 713) **M**
 (aegrescit<ue> *mutilum in mg.* **M^A**) 47 institit] incipit **Mγ¹n**, *Don. ad Ter.*
Hec. 745 (cf. *u.* 692)

- deponas letumque sinas pro laude pacisci.
 50 et nos tela, pater, ferrumque haud debile dextra
 spargimus, et nostro sequitur de uulnere sanguis;
 longe illi dea mater erit, quae nube fugacem
 feminea tegat et uanis sese occulat umbris.’
- At regina noua pugnae conterrita sorte
 55 flebat et ardentem generum moritura tenebat:
 ‘Turne, per has ego te lacrimas, per si quis Amatae
 tangit honos animum – spes tu nunc una, senectae
 tu requies miserae, decus imperiumque Latini
 te penes, in te omnis domus inclinata recumbit –
 60 unum oro: desiste manum committere Teucris.
 qui te cumque manent isto certamine casus
 et me, Turne, manent; simul haec inuisa relinquam
 lumina nec generum Aenean captiua uidebo.’
 accepit uocem lacrimis Lauinia matris
 65 flagrantis perfusa genas, cui plurimus ignem
 subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit.
 Indum sanguineo ueluti uiolauerit ostro
 si quis ebur aut mixta rubent ubi lilia multa
 alba rosa, talis uirgo dabat ore colores.
 70 illum turbat amor figitque in uirgine uultus;
 ardet in arma magis paucisque adfatur Amatam:
 ‘ne, quaeso, ne me lacrimis neuē omine tanto
 prosequere in duri certamina Martis euntem,
 o mater; neque enim Turno mora libera mortis.
 75 nuntius haec, Idmon, Phrygio mea dicta tyranno

53 et] ut Schrader; at uu. 52–53 dicolon abundans efficiunt quod uidelicet unum et eundem sensum bis profert, subiecto tamen per anacoluthon uariato (i.e. ‘Venus tegat fugacem nube et Aeneas sese occulat umbris’); ex illi (u. 52) supple ‘ille’: nam hemistichium uanis sese occulat umbris non nisi ad Aenean spectat, quem ut fraudulentō auxilio matris egentem Turnus spernit superbe; cf. *Aen.* 5, 810 ‘nube caua rapui’ (de Aenea ope diuina seruato) 55 monitura Ribbeck

haud placitura refer: cum primum crastina caelo
 puniceis inuecta rotis Aurora rubebit,
 non Teucros agat in Rutulos, Teucrum arma quiescant
 et Rutuli; nostro dirimamus sanguine bellum,
 80 illo quaeratur coniunx Lauinia campo.’

Haec ubi dicta dedit rapidusque in tecta recessit,
 poscit equos gaudetque tuens ante ora frementis,
 Pilumno quos ipsa decus dedit Orithyia,
 qui candore niues anteirent, cursibus auras.
 85 circumstant properi aurigae manibusque lacesunt
 pectora plausa cauis et colla comantia pectunt.
 ipse dehinc auro squalentem alboque orichalco
 circumdat loricam umeris, simul aptat habendo
 ensemque clipeumque et rubrae cornua cristae,
 90 ensem quem Dauno ignipotens deus ipse parenti
 fecerat et Stygia candentem tinxerat unda.
 exim quae mediis ingenti adnixa columnae
 aedibus adstabat, ualidam ui corripit hastam,
 Actoris Aurunci spoliium, quassatque trementem
 95 uociferans: ‘nunc, o numquam frustrata uocatus
 hasta meos, nunc tempus adest: te maximus Actor,
 te Turni nunc dextra gerit; da sternere corpus
 loricamque manu ualida lacerare reuulsam
 semiuiri Phrygis et foedare in puluere crinis
 100 uibratos calido ferro murraque madentis.’
 his agitur furiis, totoque ardentis ab ore

93-455 MPR

76 refer **My¹Rackruvy**, *Mar. Vict.* 15, 26: refert **γω**, *Tib.* 79 rutulum **γijz**
 84 niues *dist.* **M^x** 85 properi **My¹ω**, *Seru., DSeru. ad Aen.* 9, 488, *Tib.* (cf.
Sil. 12, 170): propere **γRab?** 86 plausa] pulsa **γj**: clausa **dn** petunt **Ra**
 92 columna **γbfghkrxyz**, *Arus.* 455, 19, *Tib.* 96 auctor **γ** (*corr.* **γ¹**)
 100 cadentis **Pγ** (*corr.* **γ¹**) 101 ardentis] loquentis **P** (*fide Sabb. et Geym.,*
corr. P¹ in ras.), *Macrob.* 4, 1, 2, *Tib.* (cf. *Aen.* 7, 118)

scintillae absistunt, oculis micat acribus ignis:
 mugitus ueluti cum prima in proelia taurus
 terrificos ciet aut irasci in cornua temptat
 105 arboris obnixus trunco, uentosque lacessit
 ictibus aut sparsa ad pugnam proludit harena.

Nec minus interea maternis saeuus in armis
 Aeneas acuit Martem et se suscitatur ira,
 oblato gaudens componi foedere bellum.
 110 tum socios maestique metum solatur Iuli,
 fata docens, regique iubet responsa Latino
 certa referre uiros et pacis dicere leges.

Postera uix summos spargebat lumine montis
 orta dies, cum primum alto se gurgite tollunt
 115 Solis equi lucemque elatis naribus efflant:
 campum ad certamen magnae sub moenibus urbis
 dimensi Rutulique uiri Teucrique parabant
 in medioque focos et dis communibus aras
 gramineas; alii fontemque ignemque ferebant
 120 uelati limo et uerbena tempora uincti.
 procedit legio Ausonidum, pilataque plenis
 agmina se fundunt portis. hinc Troius omnis
 Tyrrhenusque ruit uariis exercitus armis,
 haud secus instructi ferro quam si aspera Martis
 125 pugna uocet. nec non mediis in milibus ipsi

102 absistunt **MP**¹ *in ras.* (ex existunt, *fide Sabb. et Geym.*) **ωγ**, *Macrob., Seru. ad u. 95, Tib.: existunt Ra* 103 prima **M**^A**P****ωγ**: primam **M**: primum **Raf**, *Tib.: primus g* 104 aut **M**^A**PRabfknryγ**, *Tib.: atque Mωγ¹ (*cf. georg. 3, 232*) 113 summos **PRacdeuuy**, *Tib.: summo Mω, *Diom. 449, 28, DSeru. lumina P (corr. P¹²)* montis] terras **b**, *Diom. (cf. Aen. 4, 584 et 9, 459)*
 117 demensi **Mchjvyy** (*corr. γ*¹) 120 limo **z**, *Caper et Hyginus ap. Seru. («limus ... est uestis qua ab umbilico usque ad pedes teguntur pudenda poparum»): lino cett., DSeru. ad u. 169, Tib.* 122 hic **Ra** 124 ferro] bello **M****

ductores auro uolitant ostroque superbi,
 et genus Assaraci Mnestheus et fortis Asilas
 et Messapus equum domitor, Neptunia proles.
 utque dato signo spatia in sua quisque recessit,
 130 defigunt tellure hastas et scuta reclinant.
 tum studio effusae matres et uulgi inermum
 inualidique senes turris ac tecta domorum
 obsedere, alii portis sublimibus adstant.

At Iuno e summo (qui nunc Albanus habetur;
 135 tum neque nomen erat neque honos aut gloria monti)
 prospiciens tumulo campum aspectabat et ambas
 Laurentum Troumque acies urbemque Latini.
 extemplo Turni sic est adfata sororem
 diua deam, stagnis quae fluminibusque sonoris
 140 praesidet (hunc illi rex aetheris altus honorem
 Iuppiter erepta pro uirginitate sacrauit):
 ‘nympha, decus fluuiorum, animo gratissima nostro,
 scis ut te cunctis unam, quaecumque Latinae
 magnanimi Iouis ingratum ascendere cubile,
 145 praetulerim caelique libens in parte locarim:
 disce tuum, ne me incuses, Iuturna, dolorem.
 qua uisa est Fortuna pati Parcaeque sinebant
 cedere res Latio, Turnum et tua moenia texi;
 nunc iuuenem imparibus uideo concurrere fatis,

126 superbi **M**: decori **PRωγ**, *Tib.* (cf. *Aen.* 5, 133) 130 tellure **MPωγ**,
Arus. 467, 11, *DSeru.* ad u. 121 (cf. *Aen.* 6, 652): telluri **Racefjkruv**, *Seru.* ad u.
 563, *Tib.* (cf. *georg.* 2, 290) 132 ac **PRabeuγ** (hac **u**), *Tib.* in *interpr.*: et **Mω**,
Tib. in *lemm.* 133 instant **Ra** 134 e **MP^xγ**, *Tib.* in *interpr.*: ex **PRω**, *Tib.*
 in *lemm.* 135 neque²] nec **Mfgr?z** montis **cn** 136 spectabat **dijknxy**
 142 gratissima **Mω**, *Seru.*, *Tib.*: carissima **PRaby** 143 latinis **P¹** in *ras.* (ex
 latinae, *fide Sabb. et Geym.*) **γ** (*corr.* **γ¹**) 146 ne] nec **Raeuγ** 147 qua]
 quoad *Arus.* 505, 1, «*quidam*» ap. *DSeru.* 149 fati] telis **fgγ¹**, *Tib.* (cf. *georg.*
 1, 489)

- 150 Parcarumque dies et uis inimica propinquat.
 non pugnam aspicere hanc oculis, non foedera possum.
 tu pro germano si quid praesentius audes,
 perge: decet. forsan miseros meliora sequentur.
 uix ea, cum lacrimas oculis Iuturna profudit
- 155 terque quaterque manu pectus percussit honestum.
 ‘non lacrimis hoc tempus’ ait Saturnia Iuno:
 ‘accelera et fratrem, si quis modus, eripe morti:
 aut tu bella cie conceptumque excute foedus:
 auctor ego audendi.’ sic exhortata relinquit
- 160 incertam et tristi turbatam uulnere mentis.
 Interea reges, ingenti mole Latinus
 quadriiugo uehitur curru (cui tempora circum
 aurati bis sex radii fulgentia cingunt,
 Solis aui specimen), bigis it Turnus in albis,
- 165 bina manu lato crispans hastilia ferro;
 hinc pater Aeneas, Romanae stirpis origo,
 sidereo flagrans clipeo et caelestibus armis
 et iuxta Ascanius, magnae spes altera Romae,
 procedunt castris, puraque in ueste sacerdos
- 170 saetigeri fetum suis intonsamque bidentem
 attulit admouitque pecus flagrantibus aris.
 illi ad surgentem conuersi lumina solem
 dant fruges manibus salsas et tempora ferro
 summa notant pecudum paterisque altaria libant.
- 175 Tum pius Aeneas stricto sic ense precatur:

150 uis] lux *Macrob.* 5, 13, 39 (cf. *Aen.* 9, 355) 152 praestantius *Tib. in lemm.*; cf. u. 245 154 profudit **M*****P**ω**γ**, *DSeru.*, *Tib.* (cf. *Aen.* 2, 692–694 et 6, 190–192): profundit **Mj**: profugit **Ra** 161 interea] continuo *Gramm.* (praeter *Sac.* 456, 9) rex ingenti de mole **M** (*corr.* **M**²) 162 quadriga **Pγ** (*corr.* **γ**¹)
 166 hinc] tum *Char.* 280, 6, *Diom.* 443, 26 168 magna **γ**, *Char.*, *Diom.*,
 «male quidam» ap. *Seru.*

'esto nunc Sol testis et haec mihi terra uocanti,
 quam propter tantos potui perferre labores,
 et pater omnipotens et tu Saturnia coniunx
 (iam melior, iam, diua, precor), tuque inclute Mauors,
 180 cuncta tuo qui bella, pater, sub numine torques;
 fontisque fluuiosque uoco quaeque aetheris alti
 religio et quae caeruleo sunt numina ponto:
 cesserit Ausonio si fors uictoria Turno,
 conuenit Euandri uictos discedere ad urbem,
 185 cedet Iulus agris, nec post arma ulla rebelles
 Aeneadae referent ferroque haec regna lacescent.
 sin nostrum adnuerit nobis uictoria Martem
 (ut potius reor et potius di numine firment),
 non ego nec Teucris Italos parere iubebo
 190 nec mihi regna peto: paribus se legibus ambae
 inuictae gentes aeterna in foedera mittant.
 sacra deosque dabo; socer arma Latinus habeto,
 imperium sollemne socer; mihi moenia Teucrici
 constituent urbi dabit Lauinia nomen.'
 195 Sic prior Aeneas; sequitur sic deinde Latinus
 suspiciens caelum tenditque ad sidera dextram:
 'haec eadem, Aenea, terram, mare, sidera, iuro
 Latonaeque genus duplex Ianumque bifrontem
 uimque deum infernam et duri sacraria Ditis;
 200 audiat haec genitor qui foedera fulmine sancit.
 tango aras, medios ignis et numina testor:

176 uocanti **PRωγ**: precanti **M^x** (praec- **M**) **ch?ikzy¹**, *Seru.*, *DSeru.*, *Tib.*

178 coniunx **PRabfgixy**, *Tib.*: Iuno **Mωγ¹**, *Seru. ad u. 176 (cf. u. 156)*

184 decedere **M** (descedere **M^A**): descendere **j** (discendere **g**) 185 cedat

Raeuv 186 ferroque **by** 187 si **Raegjn**, *DSeru. ad u. 176, Tib.* 188 et]

ut **M** (*corr. M^A*) potius²] propius **Ra** (*cf. Aen. 8, 78*) numina **P⁽¹⁾** *in ras.* (*ex*

numine, *fide Sabb. et Geym.*) **Ray** 191 mittent **g**, *Tib.*

nulla dies pacem hanc Italis nec foedera rumpet,
 quo res cumque cadent; nec me uis ulla uolentem
 auertet, non, si tellurem effundat in undas
 205 diluuium miscens caelumque in Tartara soluat,
 ut sceptrum hoc' (dextra sceptrum nam forte gerebat)
 'numquam fronde leui fundet uirgulta nec umbras,
 cum semel in siluis imo de stirpe recisum
 matre caret posuitque comas et bracchia ferro,
 210 olim arbos, nunc artificis manus aere decoro
 inclusit patribusque dedit gestare Latinis.'
 talibus inter se firmabant foedera dictis
 conspectu in medio procerum. tum rite sacratas
 in flammam iugulant pecudes et uiscera uiuis
 215 eripiunt cumulantque oneratis lancibus aras.

At uero Rutulis impar ea pugna uideri
 iam dudum et uario misceri pectora motu,
 tum magis ut propius cernunt [non uiribus aequis].
 adiuuat incessu tacito progressus et aram
 220 suppliciter uenerans demisso lumine Turnus
 pubentesque genae et iuuenali in corpore pallor.
 quem simul ac Iuturna soror crebrescere uidit
 sermonem et uulgi uariare labantia corda,

202 rumpit P: rumpat P¹γ 203 cadet Ran 204 in] et M (corr. M^A)
 205 caelumue bdfghijxxy 207 fundit P (corr. P²) nec] neque bnz,
Macrob. 5, 3, 14 213 prospectu M, *Tib.* in om. MPbn (add. M^AP¹); cf. *Aen.*
 2, 67 218 uerba non uiribus aequis interpolata esse (ex *Aen.* 5, 809; 10, 357 et
 431; cf. etiam u. 230) ad tibicinem explendum recte statuit Brunck; quae clausula
 non solum male accommodata uidetur, sed etiam inutiliter iterat u. 216 (impar ...
 pugna) aequis] aequos Schrader post hunc uersum lac. statuit Ribbeck
 219–230 om. γ (add. γ¹) 219 ingressu dhγ¹, *Tib.* et] ad bdnz
 221 tabentesque a²chkxy, *Tib.* 222 ac] ut ω (praeter abdinz) γ²
 223 labentia Rω (praeter bdgikx), *Tib.* in lemm.

in medias acies formam adsimulata Camerti
 225 (cui genus a proavis ingens clarumque paternae
 nomen erat uirtutis, et ipse acerrimus armis),
 in medias dat sese acies haud nescia rerum
 rumoresque serit uarios ac talia fatur:
 'non pudet, o Rutuli, pro cunctis talibus unam
 230 obiectare animam? numerone an uiribus aequi
 non sumus? en, omnes et Troes et Arcades hi sunt,
 fatalisque manus, infensa Etruria Turno:
 uix hostem, alterni si congregiamur, habemus.
 ille quidem ad superos, quorum se deuouet aris,
 235 succedet fama uiuusque per ora feretur;
 nos patria amissa dominis parere superbis
 cogemur, qui nunc lenti consedimus aruis.'

Talibus incensa est iuuenum sententia dictis
 iam magis atque magis, serpitque per agmina murmur:
 240 ipsi Laurentes mutati ipsique Latini.
 qui sibi iam requiem pugnae rebusque salutem
 sperabant, nunc arma uolunt foedusque precantur
 infectum et Turni sortem miserantur iniquam.
 his aliud maius Iuturna adiungit et alto
 245 dat signum caelo, quo non praesentius ullum
 turbauit mentes Italas monstroque fefellit;
 namque uolans rubra fuluus Iouis ales in aethra

224 camertae f, *Macrob.* 5, 15, 11, *Prisc.* 8, 24 et 28 230 ac P⁽¹⁾ in ras. (ex an, fide *Sabb.* et *Geym.*) aequis Phjγ¹ (corr. γ², u. om. γ); cf. u. 218 231 hinc Ra: hic n 232 fatalisque Pωγ, *Seru.*: fatalesque MP²Rab, *Tib.* 237 lentis γ (corr. γ¹) armis Mγ (corr. M^Aγ¹) 238 accensa k, *Tib.* 239 iam] tum Pγ (cf. u. 218) 240 ipsi¹] ipsi et P (et del. P^x) 245 praesentius MPbnzγ, *Seru.*, *Tib.* in *interpr.* (cf. u. 152 et *georg.* 2, 127): praestantius Rω, *Tib.* in *lemm.* 247 fuluus rubra M (ord. rest. M^x, correctio postea erasa) Iouis] acer P¹ in ras. (ex iouis, fide *Sabb.* et *Geym.*) γ, unde sacer (fuluussacer) susp. *Sabbadini cl. Aen.* 11, 721

litoreas agitabat aues turbamque sonantem
 agminis aligeri, subito cum lapsus ad undas
 250 cycnum excellentem pedibus rapit improbus uncis.
 arrexere animos Itali, cunctaeque uolucres
 conuertunt clamore fugam (mirabile uisu),
 aetheraque obscurant pinnis hostemque per auras
 facta nube premunt, donec ui uictus et ipso
 255 pondere defecit praedamque ex unguibus ales
 proiecit fluuio penitusque in nubila fugit.

Tum uero augurium Rutuli clamore salutant
 expediuntque manus, primusque Tolumnius augur:
 ‘hoc erat, hoc uotis’ inquit ‘quod saepe petiui.
 260 accipio agnoscoque deos; me, me duce ferrum
 corripite, o miseri, quos improbus aduena bello
 territat inualidas ut aues, et litora uestra
 ui populat. petet ille fugam penitusque profundo
 uela dabit; uos unanimi densete cateruas
 265 et regem uobis pugna defendite raptum.’
 dixit et aduersos telum contorsit in hostis
 procurrens: sonitum dat stridula cornus et auras
 certa secat. simul hoc, simul ingens clamor et omnes
 turbati cunei calefactaque corda tumultu.
 270 hasta uolans, ut forte nouem pulcherrima fratrum
 corpora constiterant contra, quos fida creatat
 una tot Arcadio coniunx Tyrrhena Gylippo,
 horum unum ad medium, teritur qua sutilis aluo

250 improbus] armiger *Tib.* (ex *Aen.* 9, 564) 254 ipso] ipse **d?fgjz**
 261 miseri] rutuli **bcd fghijzy¹** 264 unanimis **M** (-mes **i**, *DSeru.* ad *Aen.*
11, 650): unanime **Pγ** (corr. **γ¹**) densete **Rω**, *GLK V*, 482, 21, *Seru.*, *DSeru.*
ad Aen. 11, 650, *Tib.* ex corr.: densate **MPdzy**, *Tib.* ante corr.; cf. *Aen.* 10, 432 et
11, 650 273 mediam **Mi** (corr. **M^A**) aluo **P^xRωγ** (aluos **c**, aluum **i**), *Seru.*,
Tib.: alueo **P**: auro **M**

balteus et laterum iuncturas fibula mordet,
 275 egregium forma iuuenem et fulgentibus armis,
 transadigit costas fuluaque effundit harena.
 at fratres, animosa phalanx accensaque luctu,
 pars gladios stringunt manibus, pars missile ferrum
 corripiunt caecique ruunt. quos agmina contra
 280 procurrunt Laurentum, hinc densi rursus inundant
 Troes Agyllinique et pictis Arcades armis:
 sic omnis amor unus habet discernere ferro.
 diripere aras (it toto turbida caelo
 tempestas telorum ac ferreus ingruit imber)
 285 craterasque focosque ferunt. fugit ipse Latinus
 pulsatos referens infecto foedere diuos.
 infrenant alii currus aut corpora saltu
 subiciunt in equos et strictis ensibus adsunt.
 Messapus regem regisque insigne gerentem
 290 Tyrrhenum Aulesten, auidus confundere foedus,
 aduerso proterret equo: ruit ille recedens
 et miser oppositis a tergo inuoluitur aris
 in caput inque umeros. at feruidus aduolat hasta
 Messapus teloque orantem multa trabali
 295 desuper altus equo grauiter ferit atque ita fatur:
 'hoc habet, haec melior magnis data uictima diuis.'
 concurrunt Itali spoliantque calentia membra.
 obuius ambustum torrem Corynaeus ab ara
 corripit et uenienti Ebyso plagamque ferenti

274 lateri P⁽¹⁾ (i in ras., ex u fide Sabb. et Geym.; sequitur m deleta) γ
 276 effundit] extendit fgxyz γ ¹ (cf. Aen. 5, 374 et 9, 589): effudit Tib.
 280 hinc] hic ghj 283 deripere euv it] id M (corr. M^x): et P γ (corr.
 P^x γ ¹) 287 aut] et M, Seru. ad georg. 1, 202 288 et] aut γ (corr. γ ¹)
 adstant M^A 290 «legitur et auidum, sed melius auidus» Seru. 291 auerso
 M 297 cadentia dhj 299 ebuso P, Macrob. 5, 15, 10, Tib.

- 300 occupat os flammis: olli ingens barba reluxit
nidoremque ambusta dedit. super ipse secutus
caesariem laeua turbati corripit hostis
impressoque genu nitens terrae applicat ipsum;
sic rigido latus ense ferit. Podalirius Alsum
305 pastorem primaque acie per tela ruentem
ense sequens nudo superimminet; ille securi
aduersi frontem mediam mentumque reducta
dissicit et sparso late rigat arma cruore.
olli dura quies oculos et ferreus urget
310 somnus, in aeternam conduntur lumina noctem.
At pius Aeneas dextram tendebat inermem
nudato capite atque suos clamore uocabat:
‘quo ruitis? quaeue ista repens discordia surgit?
o cohibete iras! ictum iam foedus et omnes
315 compositae leges; mihi ius concurrere soli:
me sinite atque auferte metus. ego foedera faxo
firma manu; Turnum debent haec iam mihi sacra.’
has inter uoces, media inter talia uerba
ecce uiro stridens alis adlapsa sagitta est,
320 incertum qua pulsa manu, quo turbine adacta,
quis tantam Rutulis laudem, casusne deusne,
attulerit; pressa est insignis gloria facti,
nec sese Aeneae iactauit uulnere quisquam.
Turnus ut Aenean cedentem ex agmine uidit
325 turbatosque duces, subita spe feruidus ardet:
poscit equos atque arma simul saltuque superbus

300 olli **M**: illi **PR**ωγ, *Tib.* 304 feret **M** (*corr.* **M^A**) γ²: pedit **P**: periit γ
(*corr.* γ¹) 308 dissicit **M²**ω (-cet **hi**), *Tib.*: disicit **MP^x** (disiicit **P**) γ: discidit
Ra cruore] cerebro **b?c** (*cf.* *Aen.* 11, 698) 310 conduntur **P**, *Tib.*:
clauduntur **MR**ωγ (*ex* *Aen.* 10, 746) 311 inertem **M** (*corr.* **M^A**); *cf.* *Aen.* 11,
414 et 672 313 quaeue] quoue **Racenuv** 320 abacta **bd** 321 casusue
deusue **M** (*cf.* *Aen.* 9, 211)

- emicat in currum et manibus molitur habenas.
 multa uirum uolitans dat fortia corpora leto.
 semineces uoluit multos: aut agmina curru
 330 proterit aut raptas fugientibus ingerit hastas.
 qualis apud gelidi cum flumina concitus Hebrī
 sanguineus Mauors clipeo increpat atque furentis
 bella mouens immittit equos (illi aequore aperto
 ante Notos Zephyrumque uolant, gemit ultima pulsu
 335 Thraca pedum circumque atrae Formidinis ora
 Iraeque Insidiaeque, dei comitatus, aguntur):
 talis equos alacer media inter proelia Turnus
 fumantis sudore quatit, miserabile caesis
 hostibus insultans; spargit rapida ungula rores
 340 sanguineos mixtaque cruor calcatur harena.
 iamque neci Sthenelumque dedit Thamyrumque Pholumque,
 hunc congressus et hunc, illum eminus; eminus ambo
 Imbrasidas, Glaucum atque Laden, quos Imbrasmus ipse
 nutrierat Lycia, paribusque ornauerat armis,
 345 uel conferre manum uel equo praeuertere uentos.
 Parte alia media Eumedes in proelia fertur,
 antiqui proles bello praeclara Dolonis,
 nomine auum referens, animo manibusque parentem,
 qui quondam, castra ut Danaum speculator adiret,
 350 ausus Pelidae pretium sibi poscere currus;
 illum Tydides alio pro talibus ausis
 adfecit pretio nec equis adspirat Achillis.

330 aut] et **Ra**, *Diom.* 418, 32 332 increpat **Pωγ**, *Seru.*, *Tib.* (cf. *Sil.* 12, 685); intonat **MRaeu**v; cf. *Aen.* 6, 607; 8, 527 et 9, 709 furentis] prementi **M** (corr. **M^A**): furenti **Ra** 342 eminus bis **M^Ackvxzy¹**: semel **MPRωγ**, *Tib.* ambos **ckjzy¹** 343 embrasidas **P^xRaeiuγ** (corr. **γ¹**): embrasus **P^xRaeuγ**
 345 uentos] gentes **c^hhkxy** 346 eumenides **Raceu**v 352 nec] neque **cdhikxyz**, *Tib.* achillis **PRωγ**, *Seru.*, *DSeru. ad Aen.* 1, 30, *Tib.*: achilles **Mgh**: achilli i (achillei *Heinsius*)

hunc procul ut campo Turnus prospexit aperto,
 ante leui iaculo longum per inane secutus
 355 sistit equos biiugis et curru desilit atque
 semianimi lapsoque superuenit et pede collo
 impresso dextrae mucronem extorquet et alto
 fulgentem tingit iugulo atque haec insuper addit:
 ‘en agros et, quam bello, Troiane, petisti,
 360 Hesperiam metire iacens: haec praemia, qui me
 ferro ausi temptare, ferunt, sic moenia condunt.’
 huic comitem Asbyten coniecta cuspide mittit
 Chloreaque Sybarimque Daretaque Thersilochumque
 et sternacis equi lapsum ceruice Thymoeten.
 365 ac uelut Edoni Boreae cum spiritus alto
 insonat Aegaeo sequiturque ad litora fluctus,
 qua uenti incubuere, fugam dant nubila caelo:
 sic Turno, quacumque uiam secat, agmina cedunt
 conuersaeque ruunt acies; fert impetus ipsum
 370 et cristam aduerso curru quatit aura uolantem.
 non tulit instantem Phegeus animisque frementem:
 obiecit sese ad currum et spumantia frenis
 ora citatorum dextra detorsit equorum.
 dum trahitur pendetque iugis, hunc lata reiectum
 375 lancea consequitur rumpitque infixam bilicem
 lorica et summum degustat uulnere corpus.
 ille tamen clipeo obiecto conuersus in hostem

353 conspexit ω (*praeter aeuu*) 356 lapsoque **MRacefguyv** (lapsoque **P^x**),
Tib.: elapsoque ω (elapsoque **P**), *DSeru.* («*pro 'lapso'*») 357 expresso **M**
 (*corr.* **M^A**) dextrae **MP ω y¹**, *Seru., Tib.*: dextra **Racenuvy** 359 petistis **c**:
 petebas *Pomp. 312, 3* 361 condant **P⁽¹⁾** *in ras.* (*ex condunt, fide Sabb. et*
Geym.) 362 asbuten **R**, *Tib.*: asbutem **P** 363 chloreamque **P** (*corr.* **P^x**):
 chloremque **efgkuvxyz** 365 edonea **M**: edonii **M²²bey¹** (udonii **y**), *Donatus*
ap. Seru., Tib., respuit Seru. 374 hunc **M ω** , *Tib.*: huic **P y** : hic **Rafg**: hinc **d**

ibat et auxilium ducto mucrone petebat,
 cum rota praecipitem et procursu concitus axis
 380 impulit effunditque solo; Turnusque secutus
 imam inter galeam summi thoracis et oras
 abstulit ense caput truncumque reliquit harenae.

Atque ea dum campis uictor dat funera Turnus,
 interea Aenean Mnestheus et fidus Achates
 385 Ascaniusque comes castris statuere cruentum,
 alternos longa nitentem cuspide gressus.
 saeuit et infracta luctatur harundine telum
 eripere auxilioque uiam, quae proxima, poscit:
 ense secent lato uulnus telique latebram
 390 rescindant penitus seseque in bella remittant.
 iamque aderat Phoebus ante alios dilectus Iapyx
 Iasides, acri quondam cui captus amore
 ipse suas artes, sua munera, laetus Apollo
 augurium citharamque dabat celerisque sagittas.
 395 ille, ut depositi proferret fata parentis,
 scire potestates herbarum usumque medendi
 maluit et mutas agitare inglorius artes.
 stabat acerba fremens ingentem nixus in hastam
 Aeneas magno iuuenem et maerentis Iuli
 400 concursu, lacrimis immobilis. ille retorto
 Paeonium in morem senior succinctus amictu
 multa manu medica Phoebique potentibus herbis

378 ducto] ducto a **Rae**: stricto *Tib.*

379 cum] quem **cdjy**¹

380 effuditque **Racegjvzy**

382 harenae **MP**, *Seru. ad Aen. 11, 87, Tib.:*

harena **Rωγ**

385 comes **MPωγ**: puer **Raejv**, *Tib. (cf. Aen. 2, 598 al.)*

389 latebram **PRωγ**, *Tib.:* latebras **Mb?d** (*cf. Aen. 10, 601*)

394 dedit **M**

(dedi **γ**, *corr. γ*¹), *ps. Acro ad Hor. carm. saec. 61, Seru. ad georg. 2, 486, respuit Seru. hic*

397 multas **P** (*corr. P*^x) **cgjknxy**

398 fixus **M** (*corr. M*^A)

400 lacrimisque **Radhj**, *DSeru.*

401 paeonium **Rωγ**, *Seru., Tib.:*

paeonidum **M**: paeonium **P**

nequiquam trepidat, nequiquam spicula dextra
 sollicitat prensatque tenaci forcipe ferrum.
 405 nulla uiam Fortuna regit, nihil auctor Apollo
 subuenit; et saeuus campis magis ac magis horror
 crebrescit propiusque malum est. iam puluere caelum
 stare uident: subeunt equites et spicula castris
 densa cadunt mediis. it tristis ad aethera clamor
 410 bellantum iuuenum et duro sub Marte cadentum.

Hic Venus indigno nati concussa dolore
 dictamnum genetrix Cretaea carpit ab Ida,
 puberibus caulem foliis et flore comantem
 purpureo (non illa feris incognita capris
 415 gramina, cum tergo uolucres haesere sagittae).
 hoc Venus obscuro faciem circumdata nimbo
 detulit, hoc fusum labris splendentibus amnem
 inficit occulte medicans spargitque salubris
 ambrosiae sucos et odoriferam panaceam.
 420 fouit ea uulnus lymphae longaeuus Iapyx
 ignorans, subitoque omnis de corpore fugit
 quippe dolor, omnis stetit imo uulnere sanguis;
 iamque secuta manum nullo cogente sagitta
 excidit, atque nouae rediere in pristina uires.
 425 ‘arma citi properate uiro! quid statis?’ Iapyx
 conclamat primusque animos accendit in hostem.
 ‘non haec humanis opibus, non arte magistra
 proueniunt, neque te, Aenea, mea dextera seruat:

406 et] it P (corr. P¹) 408 subeunt om. M (add. M²): subeuntque **Rabcejv**
 412 ipsa manu genetrix dictaea Tib. in *interpr.* (sed dictamnum genetrix
 cretaea in *lemm.*) carpsit **Raeny** (sumpsit v) 417 plendentibus P (corr. P¹):
 pendentibus **Raz** 421 fugit] cessit Tib. in *lemm.* 422 imo **MPbfgny**: imo
 in P²**Rωγ¹** (u. om. γ), Tib. 423 manum M^A**Rω**, *DSeru.*: manus Pγ¹ (u. om.
 γ): manu MP^xγ², Tib. 425 uiro] uiri **bd** 428 te aenea] aenean M (*alt. n*
del. M^x, te add. M²)

maior agit deus atque opera ad maiora remittit.’
 430 ille audius pugnae suras incluserat auro
 hinc atque hinc oditque moras hastamque coruscat.
 postquam habilis lateri clipeus loricaque tergo est,
 Ascanium fuis circum complectitur armis
 summaque per galeam delibans oscula fatur:
 435 ‘disce, puer, uirtutem ex me uerumque laborem,
 fortunam ex aliis. nunc te mea dextera bello
 defensum dabit et magna inter praemia ducet.
 tu facito, mox cum matura adoleuerit aetas,
 sis memor et te animo repetentem exempla tuorum
 440 et pater Aeneas et auunculus excitet Hector.’

Haec ubi dicta dedit, portis sese extulit ingens
 telum immane manu quatiens; simul agmine denso
 Antheusque Mnestheusque ruunt, omnisque relictis
 turba fluit castris: tum caeco puluere campus
 445 miscetur pulsuque pedum tremit excita tellus.
 uidit ab aduerso uenientis aggere Turnus,
 uidere Ausonii, gelidusque per ima cucurrit
 ossa tremor; prima ante omnis Iuturna Latinos
 audiit agnouitque sonum et tremefacta refugit.
 450 ille uolat campoque atrum rapit agmen aperto.
 qualis ubi ad terras abrupto sidere nimbus
 it mare per medium (miseris, heu, praescia longe
 horrescunt corda agricolis: dabit ille ruinas
 arboribus stragemque satis, ruet omnia late),
 455 ante uolant sonitumque ferunt ad litora uenti:
 talis in aduersos ductor Rhoeteius hostis

456–508 MPRV

435 uerumque] ueterumque j?xy 444 fluit] ruit P 446 agmine Raj
 448 omnis] alios Tib. 449 a(d)gnouitque MRωγ, *Probus* 238, 4, *Tib.*:
 agnoscitque Pi 454 ruet PRω, *Seru.*: ruit Mbdhfy, *Diom.* 441, 24, *Tib. in*
lemm. (sed «prosternet» in *interpr.*) 455 uolant PRωγ¹, *Tib.*: uolans MP²by

agmen agit, densi cuneis se quisque coactis
 adglomerant. ferit ense grauem Thymbraeus Osirim,
 Arcetium Mnestheus, Epulonem obruncat Achates
 460 Vfentemque Gyas; cadit ipse Tolumnius augur,
 primus in aduersos telum qui torserat hostis.
 tollitur in caelum clamor, uersique uicissim
 puluerulenta fuga Rutuli dant terga per agros.
 ipse neque auersos dignatur sternere morti
 465 nec pede congressos aequo nec tela ferentis
 insequitur: solum densa in caligine Turnum
 uestigat lustrans, solum in certamina poscit.

Hoc concussa metu mentem Iturna uirago
 aurigam Turni media inter lora Metiscum
 470 excutit et longe lapsum temone reliquit;
 ipsa subit manibusque undantis flectit habenas
 cuncta gerens, uocemque et corpus et arma Metisci.
 nigra uelut magnas domini cum diuitis aedes
 peruolat et pinnis alta atria lustrat hirundo,
 475 pabula parua legens nidisque loquacibus escas,
 et nunc porticibus uacuis, nunc umida circum
 stagna sonat: similis medios Iturna per hostis
 fertur equis rapidoque uolans obit omnia curru,
 iamque hic germanum iamque hic ostentat ouantem
 480 nec conferre manum patitur, uolat auia longe.
 haud minus Aeneas tortos legit obuius orbes
 uestigatque uirum et disiecta per agmina magna
 uoce uocat. quotiens oculos coniecit in hostem
 alipedumque fugam cursu temptauit equorum,

457 densis n, *Tib.* coacti M^x 459 archetium M 461 auersos Ra; *cf. u.*
 464 torserat] torsit in Rav (*cf. u.* 266) 464 neque] nec Pb, *Tib.* auersos
 RVa: aduersos MP ω γ , *Tib.* 470 reliquit MPR ω γ , *Tib.*: relinquit M^{A2}V
 479 ostentat M^{A2} γ RVav: ostendit M ω , *Tib.* (*perit in P*) 481 totos V (*perit*
in P) 482 magna] longa dk

- 485 auersos totiens currus Iuturna retorsit.
 heu, quid agat? uario nequiquam fluctuat aestu,
 diuersaeque uocant animum in contraria curae.
 huic Messapus, uti laeua duo forte gerebat
 lenta, leuis cursu, praefixa hastilia ferro,
 490 horum unum certo contorquens derigit ictu.
 substitit Aeneas et se collegit in arma
 poplite subsidens; apicem tamen incita summum
 hasta tulit summasque excussit uertice cristas.
 tum uero adsurgunt irae; insidiisque subactus,
 495 diuersos ubi sensit equos currumque referri,
 multa Iouem et laesi testatus foederis aras
 iam tandem inuadit medios et Marte secundo
 terribilis saeuam nullo discrimine caedem
 suscitatur irarumque omnis effundit habenas.
 500 Quis mihi nunc tot acerba deus, quis carmine caedes
 diuersas obitumque ducum, quos aequore toto
 inque uicem nunc Turnus agit, nunc Troius heros,
 expediat? tanton placuit concurrere motu,
 Iuppiter, aeterna gentis in pace futuras?
 505 Aeneas Rutulum Sucronem (ea prima ruentis
 pugna loco statuit Teucros) haud multa morantem
 excipit in latum et, qua fata celerrima, crudum
 transadigit costas et cratis pectoris ensem.

485 auersos **MRV ω** , *DSeru.*, *Tib.*: aduersos **M^APcfghiny** currus totiens
Tib. 489 leui **ny** 490 dirigit **ω** (*praeter a*) **γ** , *Tib.* 494 subactis **ω**
(praeter an; -ctas j) 495 sensit **Mn**, *Tib.* 496 testatus **MV $\omega\gamma$** , *Tib.* (*cf. Sil.*
17, 87): testatur **PRan** 497 tamen **P** 498 terribilis *dist.* **M^xP²**, *Tib.*; «*potest*
et Marte secundo distingui ... potest et iungi, ut sit Marte secundo terribilis»
DSeru. 499-500 *om.* **M** (*ima pagina add. M^A*) 503 *u. om.* **V** expediet
Tib. tanto **Raxzy** (*corr. γ ¹, perit in P*) 505 furentis **V** 506 morantis **V**:
 moratus **n**, *Seru. ad u. 507*: moratum *DSeru.* (*cf. Aen. 3, 610*)

Turnus equo deiectum Amycum fratremque Dioren,
 510 congressus pedes, hunc uenientem cuspage longa,
 hunc mucrone ferit, curruque abscisa duorum
 suspendit capita et rorantia sanguine portat.
 ille Talon Tanaimque neci fortemque Cethegum,
 tris uno congressu, et maestum mittit Oniten,
 515 nomen Echionium matrisque genus Peridiae;
 hic fratres Lycia missos et Apollinis agris
 et iuuenem exosum nequiquam bella Menoeten,
 Arcada, piscosae cui circum flumina Lernaie
 ars fuerat pauperque domus nec nota potentum
 520 munera, conductaque pater tellure serebat.
 ac uelut immissi diuersis partibus ignes
 arentem in siluam et uirgulta sonantia lauro,
 aut ubi decursu rapido de montibus altis
 dant sonitum spumosi amnes et in aequora currunt
 525 quisque suum populatus iter: non segnius ambo
 Aeneas Turnusque ruunt per proelia; nunc, nunc
 fluctuat ira intus, rumpuntur nescia uinci
 pectora, nunc totis in uulnera uiribus itur.

509–650 MPR

511 abscisa P² (-se P) ωγ¹ (absci γ), *Seru. ad georg. 1, 208 et ad Aen. 1, 156*,
Tib.: abscissa MRaby 513 thalon M tanaimque M^x (-namque M):
 tanainque R, *Tib.*: talaimque P 515 hunc uersum post 516 transp. Peerlkamp
 et Ribbeck nomen echionium ωγ¹, *Seru. hic, ad Aen. 2, 89 et 6, 758*: nomine
 echionium MP: nomine chionium Rabfgny, «male quidam» ap. *Seru., Tib.*
 520 munera PRωγ, *Seru. hic et ad Aen. 3, 539, Tib.*: limina M; «munera et
 quae 'munia' dicimus» DSeru.; totum tricolon (uu. 518–520) ad paupertatem
 spectat Menoetis, qui tam humilis erat ut non teneretur officii militiae (munera),
 aliter quam qui essent agrorum possessores (potentum); potentum limina
 obsequium clientis significat (cf. *Hor. epod. 2, 8*), id quod ab hoc loco alienum
 uidetur sedebat M (corr. M^{A2}) 522 ardentem My (corr. M^x) 526 per] in
 k, *Tib.*

Murranum hic, atavos et auorum antiqua sonantem
 530 nomina per regesque actum genus omne Latinos,
 praecipitem scopulo atque ingentis turbine saxi
 excutit effunditque solo; hunc lora et iuga subter
 prouoluere rotae, crebro super ungula pulsu
 incita nec domini memorum proculcat equorum.
 535 ille ruenti Hyllo animisque immane frementi
 occurrit telumque aurata ad tempora torquet:
 olli per galeam fixo stetit hasta cerebro.
 dextera nec tua te, Graium fortissime Cretheu,
 eripuit Turno; nec di texere Cupencum
 540 Aenea ueniente sui: dedit obuia ferro
 pectora, nec misero clipei mora profuit aerei.
 te quoque Laurentes uiderunt, Aeole, campi
 oppetere et late terram consternere tergo:
 occidis, Argiuae quem non potuere phalanges
 545 sternere nec Priami regnorum euersor Achilles;
 hic tibi mortis erant metae, domus alta sub Ida,
 Lyrnesi domus alta, solo Laurente sepulcrum.
 totae adeo conuersae acies omnesque Latini,
 omnes Dardanidae, Mnestheus acerque Serestus
 550 et Messapus equum domitor et fortis Asilas
 Tuscorumque phalanx Euandrique Arcades alae,
 pro se quisque uiri summa nituntur opum ui;
 nec mora nec requies, uasto certamine tendunt.
 Hic mentem Aeneae genetrix pulcherrima misit
 555 iret ut ad muros urbique aduerteret agmen

532 excutit] excipit **M** (cf. u. 507) effuditque **b** 533 super] snotant **M**
 (corr. **M^A**), quae lectio orta uidetur ex glossa grammaticorum locum difficilem
 notantium (u. 534 nec domini memorum i.e. 'domini immemorum')
 536 aerata Schrader 541 aerei **g**², ed. Aldina an. 1501 (cf. Aen. 7, 609): aeris
 codd., Tib.; aerei bisyllabum per synizesin, quod qui non intellexit in aeris
 mutauit

ocus et subita turbaret clade Latinos.
 ille ut uestigans diuersa per agmina Turnum
 huc atque huc acies circumtulit, aspicit urbem
 immunem tanti belli atque impune quietam.
 560 continuo pugnae accendit maioris imago:
 Mnesthea Sergestumque uocat fortemque Serestum
 ductores tumulumque capit quo cetera Teucrum
 concurrat legio, nec scuta aut spicula densi
 deponunt. celso medius stans aggere fatur:
 565 ‘ne qua meis esto dictis mora (Iuppiter hac stat),
 neu quis ob inceptum subitum mihi segnior ito.
 urbem hodie, causam belli, regna ipsa Latini,
 ni frenum accipere et uicti parere fatentur,
 eruam et aequa solo fumantia culmina ponam.
 570 scilicet exspectem libeat dum proelia Turno
 nostra pati rursusque uelit concurrere uictus?
 hoc caput, o ciues, haec belli summa nefandi.
 ferte faces propere foedusque repositae flammis.’
 dixerat, atque animis pariter certantibus omnes
 575 dant cuneum densaque ad muros mole feruntur;
 scalae improviso subitusque apparuit ignis.
 discurrent alii ad portas primosque trucidant,
 ferrum alii torquent et obumbrant aethera telis.
 ipse inter primos dextram sub moenia tendit
 580 Aeneas magnaque incusat uoce Latinum
 testaturque deos iterum se ad proelia cogi,
 bis iam Italos hostis, haec altera foedera rumpi.
 exoritur trepidos inter discordia ciuis:
 urbem alii reserare iubent et pandere portas
 585 Dardanidis ipsumque trahunt in moenia regem;

558 aciem dfgy 559 quietem R agyγ (corr. γ¹) 568 uicti] dicto iy (corr.
 γ¹), Char. 99, 1 (cf. Aen. 7, 433) fatetur M (corr. M^{A2}) 573 properi d
 577 trucidant] fatigant d 582 haec] haec iam M²

arma ferunt alii et pergunt defendere muros:
 inclusas ut cum latebroso in pumice pastor
 uestigauit apes fumoque impleuit amaro;
 illae intus trepidae rerum per cerea castra
 590 discurrunt magnisque acuunt stridoribus iras;
 uoluitur ater odor tectis, tum murmure caeco
 intus saxa sonant, uacuas it fumus ad auras.

Accidit haec fessis etiam fortuna Latinis,
 quae totam luctu concussit funditus urbem.
 595 regina ut tectis uenientem prospicit hostem,
 incessi muros, ignis ad tecta uolare,
 nusquam acies contra Rutulas, nulla agmina Turni,
 infelix pugnae iuuenem in certamine credit
 extinctum et subito mentem turbata dolore
 600 se causam clamat crimenque caputque malorum,
 multaque per maestum demens effata furorem
 purpureos moritura manu discindit amictus
 et nodum informis leti trabe nectit ab alta.
 quam cladem miserae postquam accepere Latinae,
 605 filia prima manu floros Lauinia crinis
 et roseas laniata genas, tum cetera circum
 turba furit: resonant late plangoribus aedes.
 hinc totam infelix uulgatur fama per urbem.
 demittunt mentes, it scissa ueste Latinus
 610 coniugis attonitus fati urbisque ruina,
 611 canitiem immundo perfusam puluere turpans.

587 ut cum] ueluti **M** (cf. u. 749)

588 et fumoque **Py** (et del. **P^x**)

596 incessi **M^APdikinvx**, *Arus.* 488, 2, *GLK V*, 482, 27, *Seru. hic et ad georg.* 4, 68, *Tib.*: incedi **M**: incensi **Ra**: incendi **ωγ** ignesque **Racev** ad in **P** (in del. **P^x**) 598 in *om.* **by** (add. **γ¹**): a **Ra** certamina **Py** (corr. **γ¹**) 605 floros «antiqua lectio» ap. *Seru.* («id est florulentos, pulchros»; et est sermo *Ennianus*), *Probus teste DSeru.*: flauos *codd.*, *Tib.* 607 latae **M** (corr. **M^x**) **Racn**: magnae *Tib. in lemm.* clangoribus **chz**, *Tib. in lemm.*

- 614 Interea extremo bellator in aequore Turnus
 615 palantis sequitur paucos iam segnior atque
 iam minus atque minus successu laetus equorum.
 attulit hunc illi caecis terroribus aura
 commixtum clamorem, arrectasque impulit auris
 confusae sonus urbis et inlaetabile murmur.
 620 ‘ei mihi! quid tanto turbantur moenia luctu?
 quisue ruit tantus diuersa clamor ab urbe?’
 sic ait adductisque amens subsistit habenis.
 atque huic, in faciem soror ut conuersa Metisci
 aurigae currumque et equos et lora regebat,
 625 talibus occurrit dictis: ‘hac, Turne, sequamur
 Troiugenas, qua prima uiam uictoria pandit;
 sunt alii qui tecta manu defendere possint.
 ingruit Aeneas Italis et proelia miscet,
 et nos saeua manu mittamus funera Teucris.
 630 nec numero inferior pugnae nec honore recedes.’
 Turnus ad haec:
 ‘o soror, et dudum agnoui, cum prima per artem
 foedera turbasti teque haec in bella dedisti,
 et nunc nequiquam fallis dea. sed quis Olympo
 635 demissam tantos uoluit te ferre labores?
 an fratris miseri letum ut crudele uideres?
 nam quid ago? aut quae iam spondet Fortuna salutem?
 uidi oculos ante ipse meos me uoce uocantem

612–613 (= *Aen.* 11, 471–472 *substitutis uerbis* ante, ultro *pro* ultro, urbi) *om.*
MPRabhn̄y, *Tib.*, non *interp.* *Seru.*: *habent* ω 617 hunc] huc *recc.*, *Madvig*:
at huc illi *moleste redundat* caecis illi **Raev** (*ord. rest.* **R**^x) 624 gerebat **Pγ**
(*corr.* **γ**¹) 627 possint **MRabfgny**, *Seru. ad u.* 661: possunt **Pωγ**: possent **d**
628 Italis] armis *Seru. ad Aen.* 11, 899 (*sed* Italis *ad Aen.* 2, 301) 630 nec²
MRωγ, *Seru.*: neque **Phi** 635 te ferre] te perferre **Rfg**: perferre **a?bz** (*cf. u.*
177) 636 miseri fratris *Macrob.* 4, 2, 10

Murranum, quo non superat mihi carior alter,
 640 oppetere ingentem atque ingenti uulnere uictum.
 occidit infelix nostrum ne dedecus Vvens
 aspiceret; Teucris potiuntur corpore et armis.
 excindine domos (id rebus defuit unum)
 perpetiar, dextra nec Drancis dicta refellam?
 645 terga dabo et Turnum fugientem haec terra uidebit?
 usque adeone mori miserum est? uos o mihi, Manes,
 este boni, quoniam superis auersa uoluntas.
 sancta ad uos anima atque istius inscia culpae
 descendam magnorum haud umquam indignus auorum.’
 650 Vix ea fatus erat: medios uolat ecce per hostis
 uectus equo spumante Saces, aduersa sagitta
 saucius ora, ruitque implorans nomine Turnum:
 ‘Turne, in te suprema salus, miserere tuorum.
 fulminat Aeneas armis summasque minatur
 655 deiecturum arces Italum excidioque daturum,
 iamque faces ad tecta uolant. in te ora Latini,
 in te oculos referunt; mussat rex ipse Latinus
 quos generos uocet aut quae sese ad foedera flectat.
 praeterea regina, tui fidissima, dextra
 660 occidit ipsa sua lucemque exterrita fugit.
 soli pro portis Messapus et acer Atinas

651–666 MPa

639 superat] fuerat **Mdjy** (corr. **M^Aγ¹**) 641 nostrum ne **P**: ne nostrum
MRωγ, *Seru.*; uide *A. Traina*, «*BStudLat*» 26, 1996, 504–508 647 aduersa **M**
 (corr. **M^x**) **bfgkzy** 648 inscia **MPRωγ¹** (inscius **γ**), *Macrob.* 3, 3, 6, *Seru.*:
nescia recc., ad metrum sanandum; ex mora ante caesuram pathetice interiecta
hiatus et syllabae productio (anima atque) *excusari possunt*; sancta atque istius ad
 uos anima inscia culpae *Housman* (*Class. Pap.* III, 1124 sq.); sancta ad uos
 anima, en, atque istius inscia culpae *dubitanter temptaui cl. e.g. Sil.* 2, 678 sq.
 ‘tibi ego haec ... / ad Manes, en, ipsa fero’ (ubi *Tiburna*, sicut *Turnus*, morti
occurrens Manes precatur) 655 italum arces **cdhjk**

sustentant aciem; circum hos utrimque phalanges
 stant densae strictisque seges mucronibus horret
 ferrea; tu currum deserto in gramine uersas.⁷
 665 obstipuit uaria confusus imagine rerum
 Turnus et obtutu tacito stetit: aestuat ingens
 uno in corde pudor mixtoque insania luctu
 et furiis agitatus amor et conscia uirtus.
 ut primum discussae umbrae et lux reddita menti,
 670 ardentis oculorum orbis ad moenia torsit
 turbidus eque rotis magnam respexit ad urbem.
 Ecce autem flammis inter tabulata uolutus
 ad caelum undabat uertex turrimque tenebat,
 turrim compactis trabibus quam eduxerat ipse
 675 subdideratque rotas pontisque instrauerat altos.
 ‘iam iam fata, soror, superant, absiste morari;
 quo deus et quo dura uocat Fortuna sequamur.
 stat conferre manum Aeneae, stat quidquid acerbi est
 morte pati; neque me indecorem, germana, uidebis
 680 amplius: hunc, oro, sine me furere ante furorem.’
 dixit et e curru saltum dedit ocius aruis
 perque hostis, per tela ruit maestamque sororem
 deserit ac rapido cursu media agmina rumpit.
 ac ueluti montis saxum de uertice praeceps
 685 cum ruit auulsum uento, seu turbidus imber
 proluit aut annis soluit sublapsa uetustas;
 fertur in abruptum magno mons improbus actu
 exsultatque solo, siluas armenta uirosque
 inuoluens secum: disiecta per agmina Turnus

667–686 MPaV 687–718 MPRV

662 aciem P ω , *Diom.* 414, 17, *Dosit.* 416, 29: acies Maevzy, *DSeru.*
 667 uno] imo *Tib.* 677 quo²] qua P 678 acerbum est *Seru. hic et ad Aen.*
 2, 750 (*perit in V*) 679 uidebis *dist. P*² (*amplius sequentibus coniungens*)
 687 ictu hjkx

690 sic urbis ruit ad muros, ubi plurima fuso
 sanguine terra madet striduntque hastilibus aerae,
 significatque manu et magno simul incipit ore:
 ‘parcite iam, Rutuli, et uos tela inhibete, Latini.
 quaecumque est fortuna, mea est: me uerius unum
 695 pro uobis foedus luere et decernere ferro.’
 discessere omnes medii spatiumque dedere.

At pater Aeneas audito nomine Turni
 deserit et muros et summas deserit arces
 praecipitatque moras omnis, opera omnia rumpit
 700 laetitia exsultans horrendumque intonat armis:
 quantus Athos aut quantus Eryx aut ipse coruscis
 cum fremit ilicibus quantus gaudetque niuali
 uertice se attollens pater Appenninus ad auras.
 iam uero et Rutuli certatim et Troes et omnes
 705 conuertere oculos Itali, quique alta tenebant
 moenia quique imos pulsabant ariete muros,
 armaque deposuere umeris. stupet ipse Latinus
 ingentis, genitos diuersis partibus orbis,
 inter se coiisse uiros et cernere ferro.
 710 atque illi, ut uacuo patuerunt aequore campi,
 procursum rapido, coniectis eminus hastis,
 inuadunt Martem clipeis atque aere sonoro.
 dat gemitum tellus; tum crebros ensibus ictus

699 ante 698 habet V 701 athon **bcdi**, «*uera lectio*» *iudice Seru.*, *DSeru.*
 708 orbes **PV** 709 coiisse **M^x** (colisse **M**) **V²ωγ¹**, *Prisc.* 1, 40: coisse **P²**
 (coise **P**) **RVafgjzγ** (cogisse **γ**), *Sen. ep.* 58, 3, *Seru. hic, ad georg.* 2, 256 et *ad*
Aen. 2, 508 et *om. cx: uirosque γ, Prisc.* cernere **Py**, *Sen. ep.* 58, 3 (*ut*
simplex pro composito ‘decernere’ explicans), «*uera et antiqua lectio*» *iudice Seru.:*
 decernere **MP²RVωγ**, *Seru. ad georg.* 2, 256 et *ad Aen.* 2, 508 (cf. *Aen.* 11, 218;
 12, 282 et 695); discernere **bx**, *Prisc.* 711 conlectis **M^{A2}** (colectiques **M**) **R**
 (*euauit in V*) 712 post Martem *dist. quidam ap. schol. Ver.*, clipeis – sonoro
ad inferiora referens 713 crebris **My** (*corr. M^{A2}γ¹*); *euauit in V*

- congeminant, fors et uirtus miscentur in unum.
 715 ac uelut ingenti Sila summoue Taburno
 cum duo conuersis inimica in proelia tauri
 frontibus incurrunt – pauidi cessere magistri,
 stat pecus omne metu mutum mussantque iuuencae,
 quis nemori imperitet, quem tota armenta sequantur;
 720 illi inter sese multa ui uulnera miscent
 cornuaque obnixa infigunt et sanguine largo
 colla armosque lauant, gemitu nemo omne remugit:
 non aliter Tros Aeneas et Daunius heros
 concurrunt clipeis, ingens fragor aethera complet.
 725 Iuppiter ipse duas aequato examine lances
 sustinet et fata imponit diuersa duorum,
 quem damnet labor et quo uergat pondere letum.
 Emicat hic impune putans et corpore toto
 alte sublatum consurgit Turnus in ensem
 730 et ferit: exclamant Troes trepidique Latini,
 arrectaeque amborum acies. at perfidus ensis
 frangitur in medioque ardentem deserit ictu,
 ni fuga subsidio subeat. fugit ocior Euro,
 ut capulum ignotum dextramque aspexit inermem.
 735 fama est praecipitem, cum prima in proelia iunctos
 conscendebat equos, patrio mucrone relicto,

719–758 MPR

714 miscentur **MPRωγ**, *Seru.*: miscetur **V** 715 sila **MPωγ¹**, *Asper p. 538, 17, Seru. hic et ad georg. 3, 219*: silua **Rafgkzy**, «*pessime quidam*» *ap. Seru.*: om. **V** 719 nemori] pecori **dghijkxyz¹** imperet et **Rω** (*praeter bfi*; imperet, om. et, j) **γ¹** quem] quae **M** (*corr. M^A*) 720 uulnera] proelia (*cf. georg. 3, 220*) **γ** (*corr. γ¹*) 724 ante 723 habent **Ra** 727 et] aut **bgyz**, *Non. 277, 7, Agroec. 120, 11, Prisc. 8, 27* 732 ictum **M²** (*ut uid.*) **Ra** post ictu lac. statuit *Ribbeck*; sed protasis per ellipsin efficaciter subauditur, quasi sit ‘deserit et hosti obnoxium relinquat’ 735 prima **Mω**: primum **PRay** in] ad **P**, in ad **γ** (*ad del. γ¹*)

- dum trepidat, ferrum aurigae rapuisse Metisci;
 idque diu, dum terga dabant palantia Teucri,
 suffecit; postquam arma dei ad Volcania uentum est,
 740 mortalis mucro glacies ceu futtilis ictu
 dissiluit: fulua resplendent fragmina harena.
 ergo amens diuersa fuga petit aequora Turnus
 et nunc huc, inde huc incertos implicat orbis;
 undique enim densa Teucri includere corona
 745 atque hinc uasta palus, hinc ardua moenia cingunt.
 Nec minus Aeneas, quamquam tardata sagitta
 interdum genua impediunt cursumque recusant,
 insequitur trepidique pedem pede feruidus urget:
 inclusum ueluti si quando flumine nactus
 750 ceruum aut puniceae saeptum formidine pinnae
 uenator cursu canis et latratibus instat;
 ille autem insidiis et ripa territus alta
 mille fugit refugitque uias, at uiuidus Vmber
 haeret hians, iam iamque tenet similisque tenenti
 755 increpuit malis morsuque elusus inani est;
 tum uero exoritur clamor ripaeque lacusque
 responsant circa et caelum tonat omne tumultu.
 ille simul fugiens Rutulos simul increpat omnis
 nomine quemque uocans notumque efflagitat ensem.
 760 Aeneas mortem contra praesensque minatur
 exitium, si quisquam adeat, terretque trementis
 excisurum urbem minitans et saucius instat.

759-819 MPa

- 739 sufficit P (corr. P²) Rafghz uentum M (est add. M^A): uentumst P
 (uentum est P²) 741 resplendent fragmina MPωy: resplendet fragmen
 M²Ra: resplendet fragmina ev (-dit c, -deat y) 744 teucri densa M
 746 tardante M^Ad 749 in flumine cdhjkvx 753 ac Mbd (corr. M¹ uel
 M^A): ad Ra 754 tenet] tenens Racev 757 intonat hkz tumultu] fragore
 a²dijkx (om. h), Tib. (cf. Aen. 9, 541)

quinque orbis explent cursu totidemque retexunt
 huc illuc; neque enim leuia aut ludicra petuntur
 765 praemia, sed Turni de uita et sanguine certant.
 Forte sacer Fauno foliis oleaster amaris
 hic steterat, nautis olim uenerabile lignum,
 seruati ex undis ubi figere dona solebant
 Laurenti diuo et uotas suspendere uestes;
 770 sed stirpem Teucris nullo discrimine sacrum
 sustulerant, puro ut possent concurrere campo.
 hic hasta Aeneae stabat, huc impetus illam
 detulerat fixam et lenta radice tenebat.
 incubuit uoluitque manu conuellere ferrum
 775 Dardanides teloque sequi quem prendere cursu
 non poterat. tum uero amens formidine Turnus:
 ‘Faune, precor, miserere’ inquit ‘tuque optima ferrum
 Terra tene, colui uestros si semper honores,
 quos contra Aeneadae bello fecere profanos.’
 780 dixit opemque dei non cassa in uota uocauit.
 namque diu luctans lentoque in stirpe moratus
 uiribus haud ullis ualuit discludere morsus
 roboris Aeneas. dum nititur acer et instat,
 rursus in aurigae faciem mutata Metisci
 785 procurrat fratrique ensem dea Daunia reddit.
 quod Venus audaci nymphae indignata licere
 accessit telumque alta ab radice reuellit.
 olli sublimes, armis animisque relecti,
 hic gladio fidens, hic acer et arduus hasta,

764 neque] nec $\alpha\epsilon\nu\gamma$ (corr. γ^1) 773 et del. M^x , om. $abfhi\alpha z$, *Tib.*; «fixam et
 lenta radice tenebat *plenum est*» *Seru.* radice $Ma\omega\gamma$, *Seru.*, *Tib.*: ab radice
 M^AP^2 (baradice P) $b^?$ (cf. u. 787) 779 bello] ferro γ^1 782 discludere
 $M^APa^2\omega\gamma^2$, *Tib.*: discurrere $M\gamma^1$: conuellere $\alpha\epsilon\nu\gamma$ (cf. u. 774) 784 mutata
 $Ma\omega\gamma^1$ (-tam γ), *Seru.*, *Tib.*: conuersa $M^APi\gamma^2$ (ex u. 623) 788 armis *dist.*
 P^2 animumque P (corr. P^2)

- 790 adsistunt contra certamine Martis anhelī.
 Iunonem interea rex omnipotentis Olympi
 adloquitur fulua pugnās de nube tuentem:
 ‘quae iam finis erit, coniunx? quid denique restat?
 indigetem Aenean scis ipsa et scire fateris
 795 deberi caelo fatisque ad sidera tolli.
 quid struis? aut qua spe gelidis in nubibus haeres?
 mortalin decuit uiolari uulnere diuum?
 aut ensem (quid enim sine te Iuturna ualeret?)
 ereptum reddi Turno et uim crescere uictis?
 800 desine iam tandem precibusque inflectere nostris,
 ne te tantus edit tacitam dolor et mihi curae
 saepe tuo dulci tristes ex ore recursent.
 uentum ad supremum est. terris agitare uel undis
 Troianos potuisti, infandum accendere bellum,
 805 deformare domum et luctu miscere hymenaeos:
 ulterius temptare ueto.’ sic Iuppiter orsus;
 sic dea summisso contra Saturnia uultu:
 ‘ista quidem quia nota mihi tua, magne, uoluntas,
 Iuppiter, et Turnum et terras inuita reliqui;
 810 nec tu me aëria solam nunc sede uideres
 digna indigna pati, sed flammis cincta sub ipsa
 starem acie traheremque inimica in proelia Teucros.

790 certamine **b**, «*alii*» *ap. Seru.*: certamina **MPaωγ**, *Seru.*; contra aduerbialiter positum (cf. e.g. u. 271 ‘constiterant contra’), ut colon fiat adsistunt contra per caesuram seiunctum; certamine Martis iunctura est plena et absoluta, nullam adiectionem desiderans (cf. *Hom. Il. 5, 861 et 14, 149* ἔριδα ... Ἄρηος; *Il. 11, 734* ἔργον Ἄρηος), ita ut anhelī nominatiuus pluralis sit **795** fatis caeloque **Pi** **797** mortali **agγ** (corr. **a²γ¹**) **801-802** post 832 *transp. Ribbeck* **801** ne **MP²abijγ**, *Diom. 362, 24*: ni **P**: nec **a²ω**, *ps. Acro ad Hor. epod. 3, 3, Seru.* edit **Pγ**, *ps. Acro, Diom.*: edat **MP²aωγ¹**, *Seru.* **802** recusent **Mcx** (corr. **M^{A2}**) **808** magna cf **809** relinquo **P²x** (cf. u. 818) **811-812** ipsam ... aciem **Mjz** **812** stare **Mzy** (corr. **γ¹**)

Iuturnam misero, fateor, succurrere fratri
 suasi et pro uita maiora audere probaui,
 815 non ut tela tamen, non ut contenderet arcum:
 adiuro Stygii caput implacabile fontis,
 una superstitio superis quae reddita diuis.
 et nunc cedo equidem pugnasque exosa relinquo.
 illud te, nulla fati quod lege tenetur,
 820 pro Latio obtestor, pro maiestate tuorum:
 cum iam conubiis pacem felicibus (esto)
 component, cum iam leges et foedera iungent,
 ne uetus indigenas nomen mutare Latinos
 neu Troas fieri iubeas Teucrosque uocari
 825 aut uocem mutare uiros aut uertere uestem.
 sit Latium, sint Albani per saecula reges,
 sit Romana potens Itala uirtute propago:
 occidit, occideritque sinas cum nomine Troia.⁷
 olli subridens hominum rerumque repertor:
 830 ‘es germana Iouis Saturnique altera proles:
 irarum tantos uoluis sub pectore fluctus!
 uerum age et inceptum frustra summitte furorem:
 do quod uis, et me uictusque uolensque remitto.
 sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt,
 835 utque est nomen erit; commixti corpore tantum
 subsident Teucri. morem ritusque sacrorum
 adiciam faciamque omnis uno ore Latinos;
 hinc genus Ausonio mixtum quod sanguine surget,
 supra homines, supra ire deos pietate uidebis,

820–830 MP 831–938 MPR

813 fateor misero *Macrob.* 6, 6, 11 815 contenderet] ostenderet «alii» *ap. DSeru.*
 819 fati nulla *av* 824 teucrosue *P ut uid.* (*corr. P¹, fide Sabb. et Geym.*) *fgγ* (*def. b*) 825 uestem *M:* uestes *Pωγ* (*def. b*) 830 es] est *fgjv:* et
Bentley 835 commixto *hkz* corpore *MPωγ, DSeru. ad Aen. 1, 248:*
 sanguine *Racv* (*cf. u. 838 et Aen. 6, 762*) tanto *Rdjy*

- 840 nec gens ulla tuos aequè celebrabit honores.
adnuìt his Iuno et mentem laetata retorsit;
interea excedit caelo nubemque relinquit.
His actis aliud genitor secum ipse uolutat
Iuturnamque parat fratris dimittere ab armis.
845 dicuntur geminae pestes cognomine Dirae,
quas et Tartaream Nox intempesta Megaeram
uno eodemque tulit partu paribusque reuinxit
serpentum spiris uentosasque addidit alas.
hae Iouis ad solium saeuique in limine regis
850 apparent acuuntque metum mortalibus aegris,
si quando letum horrificum morbosque deum rex
molitur, meritas aut bello territat urbes;
harum unam celerem demisit ab aethere summo
Iuppiter inque omen Iuturnae occurrere iussit:
855 illa uolat celerique ad terram turbine fertur.
non secus ac neruo per nubem impulsa sagitta,
armatam saeui Parthus quam felle ueneni,
Parthus siue Cydon, telum immedicabile, torsit,
stridens et celeris incognita transilit umbras:
860 talis se sata Nocte tulit terrasque petiuit.
postquam acies uidet Iliacas atque agmina Turni,
alitis in paruae subitam collecta figuram,
quae quondam in bustis aut culminibus desertis
nocte sedens serum canit importuna per umbras,
865 hanc uersa in faciem Turni se pestis ob ora
fertque refertque sonans clipeumque euerberat alis.

842 caelum P (-om P^x) reliquit fgj 853 dimisit dhxy: demittit Tib.
859 umbras] auras «male quidam» ap. Seru. 862 subitam MRωγ¹, Tib.:
subito Pbikzy, DSeru. ad Aen. 3, 246 collecta Rωγ¹ (-tam a), Seru., DSeru.
ad Aen. 3, 246: conuersa Mkz (cf. u. 623): coniecta Pb?γ, Tib. 865 uersam
M^Ady ob Rb, Arus. 496, 21, Seru. ad Aen. 1, 233, Tib. (cf. Sil. 17, 476): in ob
M, in M^x: ad Pωγ

illi membra nouus soluit formidine torpor,
arrectaeque horrore comae et uox faucibus haesit.

At procul ut Dirae stridorem agnouit et alas,
870 infelix crinis scindit Iuturna solutos
unguibus ora soror foedans et pectora pugnis:
'quid nunc te tua, Turne, potest germana iuuare?
aut quid iam durae superat mihi? qua tibi lucem
arte morer? talin possum me opponere monstro?
875 iam iam linquo acies. ne me terrete timentem,
obscenae uolucres: alarum uerbera nosco
letalemque sonum, nec fallunt iussa superba
magnanimi Iouis. haec pro uirginitate reponit?
quo uitam dedit aeternam? cur mortis adempta est
880 condicio? possem tantos finire dolores
nunc certe et misero fratri comes ire per umbras!
immortalis ego? aut quicquam mihi dulce meorum
te sine, frater, erit? o quae satis ima dehiscat
terra mihi Manisque deam demittat ad imos?'
885 tantum effata caput glauco contexit amictu
multa gemens et se fluuio dea condidit alto.

Aeneas instat contra telumque coruscat
ingens arboreum et saeuo sic pectore fatur:
'quae nunc deinde mora est? aut quid iam, Turne, retractas?
890 non cursu, saeuis certandum est comminus armis.
uerte omnis tete in facies et contrahe quidquid

870 scindit crinis Rcv 873 durae] miserae γ^1 : curae *Thilo cl. georg. 3, 286*
superest bf 874 possim Rv 878 reponit] reporto *Tib.* 880 possim M
882–884 in uersuum 879–881 uicem compositos esse suspicatur *Ribbeck*; oratio re
uera redundat, sed pathetica talis amplificatio tragico sermonis tumori congruere
uidetur 882 iam mortalis ω (praeter bj) aut] haud **chijkvxz γ^1** , *Tib. in*
lemm. 883 quae] quam P γ (corr. γ^1) ima] iam P (corr. P²): alta **cdfghjkyz**
(cf. *Aen. 4, 24 et 10, 675*) dehiscet P (corr. P²) 884 demittit P (corr. P²):
dimittat **cdffg**, *Tib.*

siue animis siue arte uales; opta ardua pinnis
 astra sequi clausumue caua te condere terra.
 ille caput quassans: ‘non me tua feruida terrent
 895 dicta, ferox: di me terrent et Iuppiter hostis.’
 nec plura effatus saxum circumspicit ingens,
 saxum antiquum ingens, campo quod forte iacebat,
 limes agro positus litem ut discerneret aruis.
 uix illud lecti bis sex ceruice subirent,
 900 qualia nunc hominum producit corpora tellus;
 ille manu raptum trepida torquebat in hostem
 altior insurgens et cursu concitus heros.
 sed neque currentem se nec cognoscit euntem
 tollentemue manu saxumue immane mouentem;
 905 genua labant, gelidus concreuit frigore sanguis.
 tum lapis ipse uiri uacuum per inane uolutus
 nec spatium euasit totum neque pertulit ictum.
 ac uelut in somnis, oculos ubi languida pressit
 nocte quies, nequiquam auidos extendere cursus
 910 uelle uidemur et in mediis conatibus aegri
 succidimus (non lingua ualet, non corpore notae
 sufficiunt uires nec uox aut uerba sequuntur):
 sic Turno, quacumque uiam uirtute petiuit,

893 clausumue P: clausumque **MRωγ**, *Tib.* 896 ingens] amens *Wagner*; sed
iteratio ingens ... ingens *eleganti rhythmici uariatione confirmatur* 897 quod
M^{A3}PRωγ, *Seru. in lemm., Tib.:* que **M**: qui *Seru. in interpr. ut uid.*, et *recc.*
aliquot 898 arui **kxyz** 899 illud **PRωγ**: illum **Mbcg**, *Aug. ciu. 15, 9, Tib.*
 («illum, non dixit illud; limiti enim, non saxo respondit»); *saxum per parecbasin*
describitur, quapropter, sicut haec orationis conformatio postulat, demonstratiuum
pronomen necesse est definite nomini rei descriptae respondeat
 904 tollentemue **PRbdfgy¹**: tollentemque **Mωγ**, *Tib., Isid. 1, 36, 15* manu
Pωγ¹, *Tib. in interpr., Isid.:* manus **MRhy**, *Tib. in lemm.:* manum **gz**
saxumque cdhjzy, Isid. 907 totum *dist. P², Tib.:* euasit *dist. M^x, Seru.*
neque] nec Rbfgvy¹ 913 quamcumque **Pdixy** (*corr. P^x*)

successum dea dira negat. tum pectore sensus
 915 uertuntur uarii: Rutulos aspectat et urbem
 cunctaturque metu letumque instare tremescit,
 nec quo se eripiat, nec qua uī tendat in hostem,
 nec currus usquam uidet aurigamue sororem.
 Cunctanti telum Aeneas fatale coruscat,
 920 sortitus fortunam oculis, et corpore toto
 eminus intorquet. murali concita numquam
 tormento sic saxa fremunt nec fulmine tanti
 dissultant crepitus. uolat atri turbinis instar
 exitium dirum hasta ferens orasque recludit
 925 loricae et clipei extremos septemplex orbis;
 per medium stridens transit femur: incidit ictus
 ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
 consurgunt gemitu Rutuli totusque remugit
 mons circum et uocem late nemora alta remittunt.
 930 ille humilis supplex oculos dextramque precantem
 protendens ‘equidem merui nec deprecor’ inquit:
 ‘utere sorte tua. miseri te si qua parentis
 tangere cura potest, oro (fuit et tibi talis
 Anchises genitor), Dauni miserere senectae
 935 et me, seu corpus spoliatum lumine mauis,
 redde meis. uicisti et uictum tendere palmas
 Ausonii uidere; tua est Lauinia coniunx:
 ulterius ne tende odiis.’ stetit acer in armis

916 letumque P, *Rufin.* 58, 6: telumque MRωγ (def. b), *Auson. cento* 92, *Tib. in lemm.*: teloque *Tib. in interpr.* 917 quo] qua γ¹ (quos γ)

918 aurigamue MPchikxz: aurigamque Rbdfgjvyy, *Tib.* 922 tanto Pz
 926 per] et cdijky 929 late uocem Rv 930 supplex PRhy¹: supplexque
 Mωγ, *Tib.*; de bimembri asyndeto adiectiuorum fuse disputauit Sabbadini ad
 loc. 934 Anchises et genitor dist. M^xP², *Seru.* (genitor tamquam uocatiuum
 male interpretati)

Aeneas uoluens oculos dextramque repressit;
 940 et iam iamque magis cunctantem flectere sermo
 coeperat, infelix umero cum apparuit alto
 balteus et notis fulserunt cingula bullis
 Pallantis pueri, uictum quem uulnere Turnus
 strauerat atque umeris inimicum insigne gerebat.
 945 ille, oculis postquam saeui monumenta doloris
 exuuiasque hausit, furiis accensus et ira
 terribilis: 'tunc hinc spoliis indute meorum
 eripiare mihi? Pallas te hoc uulnere, Pallas
 immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit.'
 950 hoc dicens ferrum aduerso sub pectore condit
 feruidus; ast illi soluuntur frigore membra
 uitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.

939-952 MP

946 incensus c 950 sub pectore condit] sumpto recondit M (corr. M^A)